

Διατοπικότητα και διαχρονικότητα των νεοελληνικών γλωσσικών ιδιωμάτων της νότιας Αλβανίας

Δώρας Κ. Κυριαζής
kyrdoris@lit.auth.gr

Περίληψη

Η έλλειψη πρώιμων γραπτών μαρτυριών για τα νεοελληνικά γλωσσικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας δυσχεραίνει την προσπάθεια προσδιορισμού του χρόνου παρουσίας τους στο συγκεκριμένο χώρο. Η εξέταση των σχέσεών τους με τα υπόλοιπα ιδιώματα/διαλέκτους της ελληνόφωνης επικράτειας (*διατοπικότητα*) αλλά και με τα όμορα αλλόγλωσσα ιδιώματα (*γλωσσικές επαφές*), βοηθάει ώστε, με τη συνδρομή της *ιστορικής γλωσσολογίας*, να γεφυρώσουμε το σήμερα με το χθες (*διαχρονικότητα*). Η συνδυαστική αξιοποίηση στοιχείων που συγκροτούν την *ταυτότητα του χώρου* (τοπωνύμια) και τη *συλλογική μνήμη* του ντόπιου πληθυσμού (μυθικές παραδόσεις) επιβεβαιώνει όσα φέρνει στο φως η «σκαπάνη» του γλωσσολόγου και του αρχαιολόγου.

Λέξεις-κλειδιά: νεοελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας, διατοπικότητα, γλωσσικές επαφές, διαχρονικότητά τους.

Εισαγωγικά

Από τις ανακοινώσεις που ακούστηκαν στην ειδική ημερίδα για τα νεοελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας και που αποτελούν μέρος του παρόντος τόμου, αλλά και από τη σχετική βιβλιογραφία, σκιαγραφείται λίγο-πολύ ο χώρος της ελληνοφωνίας στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Τρεις εστίες, η καθεμιά τους με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και διαφορετική έκταση. Αν πούμε ότι γνωρίζουμε σε ικανοποιητικό βαθμό την γεωγραφική εξάπλωση της ελληνοφωνίας στη νότια Αλβανία, μεγάλο ζητούμενο αλλά και επίμαχο ζήτημα παραμένει το βάθος χρόνου της. Είμαστε «ερχόμενοι/ερθούμενοι» χθες ή «ριζιμιοί» από αιώνες;¹

Η εισήγησή μας είναι μια πρώτη προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα αυτό μέσω της συνδυαστικής προσέγγισης των γλωσσικών (και όχι μόνο) δεδομένων υπό το πρήσμα της διαλεκτολογίας, των γλωσσικών επαφών και της ιστορικής γλωσσολογίας. Να γιατί ο τίτλος της περιέχει τις λέξεις-κλειδιά *διατοπικότητα* και *διαχρονικότητα*.

Πριν περάσω σε λεπτομέρειες και επιχειρήσω τη σύνθεση των δεδομένων από επιμέρους εργασίες, θα ήθελα να πω ότι η πόλη που μας φιλοξενεί, το Αργυρόκαστρο, ανέδειξε προσωπικότητες ή σχετίζεται με μορφές που συνδέονται ποικιλοτρόπως με το αντικείμενο του συνεδρίου μας. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης, πρωτοπόρος της διαλεκτολογικής έρευνας στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αι., με στυλοβάτη του τον Χριστάκη Ζωγράφο από το Κεστοράτι Αργυροκάστρου, ο Αργυροκαστρίτης Γεώργιος Δημητρίου και ο Δροπολίτης Κοσμάς ο Θεσπρωτός, που

¹ *ερχόμενος* ‘μέτοικος, παρείσακτος’ (Σπύρου 2008: 356).

όπως θα δούμε κάνουν ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για τις γλωσσικές επαφές στην περιοχή, και, τέλος, ο Γιάννης Ψυχάρης, που καμάρωνε για την αρβανίτικη², όπως την ονόμαζε, φλέβα του (Κριαράς 1954). Τον μεγάλωσε η γιαγιά Φροσύνη, κόρη του Μιχαήλ Βασιλείου, Αργυροκαστρίτη εμπόρου εγκατεστημένου στην Πόλη, και αδελφού του Αλέξανδρου Βασιλείου, δεξιού χεριού του Αδαμαντίου Κοραή. Έχει περάσει σχεδόν απαρατήρητο το ότι φέτος συμπληρώνονται 200 χρόνια από το θάνατο του Α. Βασιλείου. Το συνέδριό μας, από μια σπάνια και ευτυχή σύμπτωση, τιμά και τιμάται από αυτή την επέτειο.

Θυμίζω, επίσης, ότι γόνος της πέτρινης αυτής πόλης είναι ο μητροπολίτης Εύβοιας και μετέπειτα Αθηνών Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης, που επιμελήθηκε την έκδοση της αλβανικής μετάφρασης της ΚΔ, στην Κέρκυρα, το 1827, την οποία είχε αναλάβει ο λαμποβίτης ιατρός Ευάγγελος Μέξης, συγχωριανός του Ευάγγελου Ζάππα³.

Το Πανεπιστήμιο Αργυροκάστρου φέρει το όνομα του νέστορα της αλβανικής γλωσσολογίας Eqrem Çabej, του «Χατζιδάκι της αλβανικής», όπως εύστοχα τον αποκαλούσε ο πρεσβύτερος συνάδελφός του Αλέξανδρος Τζουβάνι, συμπολίτης του Κωνταντίνου Χριστοφορίδη και απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πριν από ακριβώς 100 χρόνια, τον Οκτώβρη του 1918, η Επιτροπεία Εθνικών Δημοσιευμάτων του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Γ. Χατζιδάκις και μέλη, μεταξύ άλλων, οι Ν. Γ. Πολίτης και Δ. Γληνός, «ανέθεκεν εις τον κ. Δημήτριον Ευαγγελίδην την συγγραφήν βιβλίου» για το κομμάτι εκείνο του Ελληνισμού, που βρίσκεται σήμερα εντός των συνόρων της Αλβανίας.

Ερχόμαστε τώρα, έναν αιώνα μετά, να προσθέσουμε νέες σελίδες σε εκείνο το βιβλίο (Ευαγγελίδης 1919), κάτω από διαφορετικές περιστάσεις και όντας, πιστεύω, πιο ώριμοι και πιο έτοιμοι να μιλήσουμε στη γλώσσα της αλήθειας και της φιλίας.

1. Μνήμες

Πώς αποτυπώνεται στη μνήμη του λαού της ελληνικής μειονότητας η χρονική του σχέση με τον συγκεκριμένο χώρο; Θα αναφέρω αφενός το αποκαλούμενο *Χρονικό της Δρόπολης ή Αργυροκάστρου*, ένα λόγιο κατασκευάσμα, που αναπαράγόταν στη διάρκεια όλου του 19^{ου} αι. με τον ισχυρισμό ότι οι κάτοικοι της Δρόπολης ήρθαν εδώ από τα μέρη της Αττικής κατά το μεσαίωνα. Το περιεχόμενο του κατασκευάσματος αυτού εξελήφθη ως αληθές από τον γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα Rouqueville και έκτοτε ανακυκλώνεται από τους νεοφώτιστους που το ανακαλύπτουν διαβάζοντάς το δημοσιευμένο στα «Ταξιδιωτικά» του (Rouqueville 1820, 1826-1827). Η τελευταία διασκευή που του έγινε ήταν εκείνη του δροβιανίτη λογίου Αθ. Πετρίδη, ο οποίος το ονόμασε *Χρονικόν Δρυόπιδος*, επειδή, όπως εξηγεί ο Λέανδρος Βρανούσης, «η

² Στο Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών καταγράφεται η αμφισημία των όρων *Αρβανίτης* και *αρβανίτικος*, που σήμαιναν και *Ηπειρώτης* και *ηπειρώτικος*.

³ Για να προλάβω ενδεχόμενες αντιδράσεις, διευκρινίζω ότι θεωρώ δευτερεύουσας σημασίας για την εποχή εκείνη το αν ο Βασιλείου, ο Μέξης, ο Ζάππας και ο Ζωγράφος αισθάνονταν/ήταν Έλληνες, Αλβανοί ή Ελληνοαλβανοί. Το ουδιώδες είναι ότι συνέλαβαν τη σημασία της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού και συνέβαλαν στη διάδοσή τους στο χώρο της Ηπείρου, που με τη σειρά της συνέδραμε στην αφύπνιση των ντόπιων αλλόγλωσσων πληθυσμών και στη μετέπειτα εθνική και συνειδησιακή συγκρότησή τους.

βυζαντινή Δρυϊνούπολις – η πολυτραγουδημένη Δρόπολη – έπρεπε να συνδεθεί με τους Δρύοπας της προκλασσικής αρχαιότητας.» (Βρανούσης 1962: 120).

Ποιος όμως ήταν ο λόγος παραγωγής τέτοιων χρονικών; Οι Βερνίκος και Δασκαλοπούλου (1999: 27), αναφερόμενοι στο *Χρονικό της Δρόπολης*, εξηγούν ότι «η ανάγνωση των αρχαίων πηγών και η αναφορά σε ένα απώτερο ηρωικό παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν για τη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας», και προσθέτουν ότι τέτοιου είδους κατασκευάσματα ήταν της μόδας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ότι η εμφάνισή τους σχετίζεται και ερμηνεύεται με την πρόδρομη προσπάθεια αυτογνωσίας και αυτοπροσδιορισμού των διάφορων εθνοτικών ομάδων.

Ο Λ. Βρανούσης (1962: 119) επισημαίνει ότι

«Ο ευφάνταστος συντάκτης του Χρονικού καταπλήσσει τον αναγνώστη με την απαρίθμηση αγνώστων αρχαίων ιστορικών συγγραφέων και συγγραμμάτων, τα οποία απωλέσθησαν δήθεν, παρετυμολογεί και αξαρχαΐζει δεκάδες τοπωνυμίων της βόρειας Ηπείρου, διά να εφεύρη ηγεμόνας και οικιστάς πόλεων, κωμοπόλεων και φρουριών, φιλοδοξεί δε να συνδέσει την ιστορίαν του τόπου του με τα ενδοξότερα ονόματα της αρχαιότητας. Δεν πρόκειται καν περί λαϊκών παραδόσεων, αλλά περί ιστορικού μυθιστορήματος λογίας κατασκευής».

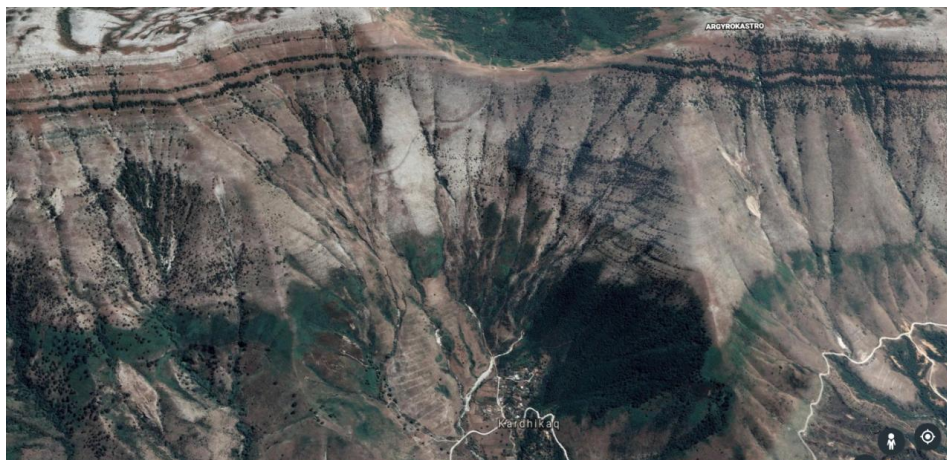
Δεν αξίζει να ασχοληθούμε σοβαρά με την φαιδρή άποψη περί εγκατάστασης στη σημερινή νότια Αλβανία ελληνόφωνων πληθυσμών την εποχή του Αλή Πασά, διότι δεν αντέχει σε κανενός είδους επιστημονική κριτική. Ούτε τα περί μετεγκατάστασης κατοίκων της Αττικής στη Δρόπολη βρίσκουν γλωσσική τεκμηρίωση. Πιο συγκεκριμένα, την εποχή της υποτιθέμενης μετοίκησης, στην Αττική μιλούσαν τα *παλιά αθηναϊκά*, που, σύμφωνα με τον Μ. Τριανταφυλλίδη (1938: 240), αλλά και με την πρόσφατη εργασία του Ν. Παντελίδη (2016), χαρακτηρίζονταν από την προφορά των **υ** και **οι** ως **υ** (ου) και ύστερα από ουρανικά σύμφωνα ως **-ιου**: *ανατσούκλιασμα* (ανακύκλισμα < ανακυκλώνω), *κιουρά* (κυρά), *λιούκος* (λύκος), από τη διάσωση ασυνίζητων **-ία**, **-έα**: *καρυδέα*, *κουτσία* (κουκιά), από την τροπή των **κ**, **γ** και του **τ** σε **τσ** (τσιτακισμός) όταν ακολουθούν τα φωνήεντα **ι** και **ε**: *ζόρτσι* (ζόρκι), *τσαίω* (καίω), *βουτσία* (βυτία) κτλ.

Παρόμοια περίπτωση αναζήτησης ηρωϊκής καταγωγής είναι και η άποψη που έχουν οι Χιμαριώτες περί στενής σχέσεως του ιδιώματός τους με εκείνο της Μάνης ή της Κρήτης. Σε ειδική εργασία μας (Κυριαζής 2007) έχουμε εξηγήσει ότι τα γλωσσικά δεδομένα δεν στοιχειοθετούν μια στενότερη σχέση του ελληνικού ιδιώματος της Χιμάρας με εκείνα της Μάνης και της Κρήτης, και ότι η λαϊκή αυτή πίστη καλλιεργήθηκε στη βάση μιας επιφανειακής γλωσσικής ομοιότητας (ασυνίζητο, τσιτακισμός) και κυρίως στη βάση της συνεισφοράς τους στον απελευθερωτικό αγώνα του 1821.

Γενικά, πέραν των όσων προαναφέρθηκαν, στους ελληνόφωνους πληθυσμούς της νότιας Αλβανίας δεν διασώζονται μνήμες μετεγκατάστασης από κάποιο άλλο σημείο της ελληνόφωνης επικράτειας, όπως θα ήταν αναμενόμενο αν πραγματικά είχε συμβεί κάτι τέτοιο⁴.

⁴ Το ίδιο ισχύει και για την Άρτα Αυλώνα, όπου, παρά τα λεγόμενα για μετεγκατάσταση από την Άρτα Ηπείρου (Αμβρακικό), η εικόνα είναι πιο σύνθετη και ο οικισμός προγενέστερος. (Κυριαζής 2012).

Οι μνήμες που υπάρχουν και που εκδηλώνονται υπό τη μορφή μυθικών παραδόσεων δείχνουν ότι ο ντόπιος πληθυσμός έχει βαθιές ρίζες στον τόπο που κατοικεί και σήμερα. Μεταξύ αυτών, ο θρύλος για το δράκοντα, ή το στοιχείο της Μπίστριτσας, ευρέως διαδομένος και σε διαφορετικές παραλλαγές, είναι, νομίζω, ενδεικτικός⁵. Καταγράφηκε από τον Αθ. Πετρίδη το 1893 και την ίδια χρονιά, από μια περιέργη σύμπτωση, το κατέγραψε στην αλβανική εκδοχή του ο Η. Pedersen. Ο θρύλος αυτός, γνωστός και από αλλού στα βασικά του στοιχεία, είναι ένα είδος «κοσμογονίας» της περιοχής καθώς αναφέρεται σε γεωμορφολογικές ιδιαιτερότητες της («Φιδόδρομος», «Θάλασσα της λάσπης» ή «Πινημένο»), αλλά και σε ιστορικά γεγονότα (ανέγερση της Μονής Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο, πάνω, κατά πάσα πιθανότητα, στα ερείπια αρχαίου ναού, βλ. εικόνες 1-4).

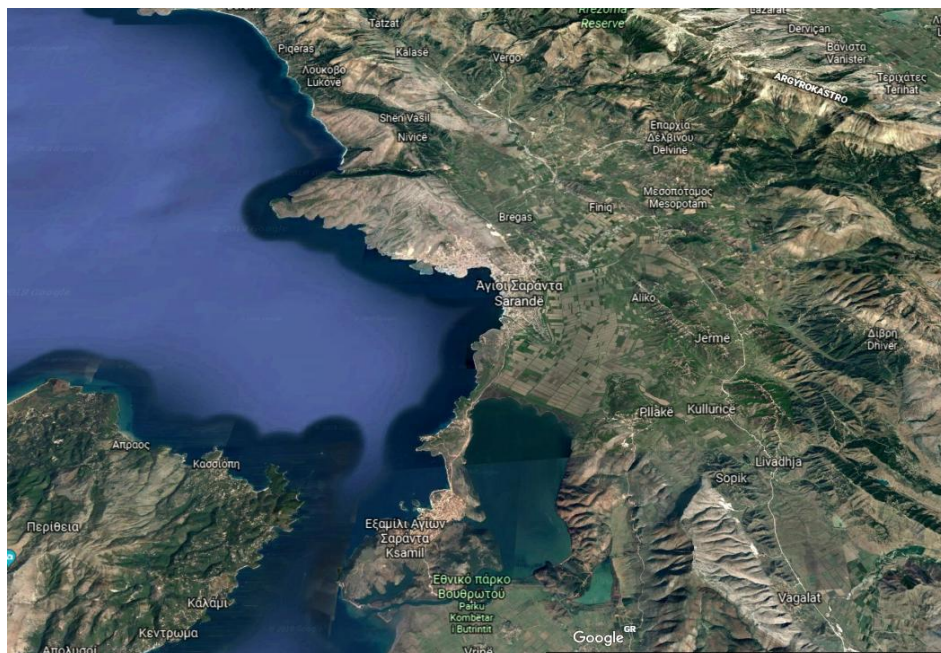

Εικόνα 1. Ο Φιδόδρομος. *«Πριν ψοφήσει, ο δράκος έτρεξε προς τη Μπίστριτσα και ξέρασε. Τα ξερατά του εκσφενδονίζονταν τόσο μακριά από το φύσημά του, που έφταναν στο βουνό Σοπότι και έγιναν δύο ζωνάρια στην πλαγιά του βουνού...».*

⁵ Το χιονισμένο Πλατοβούνι, / είναι τώρα σα μια κάτασπρη κόλλα χαρτί, / με τις δυο σειρές τα δέντρα, / όπως δυο στίχοι δεκαπεντασύλλαβοι. Δυο στίχοι, / μακρόσυρτοι, / όπως η κραυγή του στοιχειού, την ώρα που καίγονταν. (Ζαμπαλάς 1981, «Χιονισμένο Πλατοβούνι»).

Εικόνα 2. Το Πινήμενο. «Και έτρεξαν αμέσως· η θάλασσα έπνιξε τον κόμφο και έγινε τότε η θάλασσα της Λάσπης και η Μπίστριτσα φύσκωσε και έπνιξε τα χωριά, αλλά τον δράκο δεν πρόφτασαν να τον γλυτώσουν.»

Εικόνα 3. Η περιοχή του Βούρκου, όπως διαμορφώθηκε μετά την αποξήρανση του βάλτου («Πινημένου») το 1959.

Εικόνα 4. Το Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο. «*Τα πλευρά του στοιχείου τα κάμαν ψαλίδες και κολόνες και έφτιαζαν ένα μοναστήρι*».

Αξιοσημείωτο είναι ότι τη μορφή του στοιχείου τη βρίσκουμε εντοιχισμένη στη Μονή Μεσοποτάμου, όπως φαίνεται στις εικόνες 5 και 6.

Εικόνες 5 και 6.

Όπως εγραφε το 1915 ο Φρ. Βερσάκης,

«Η ζωηρότης και το τρομακτικόν ύφος του τέρατος τούτου εγέννησαν παρά τοις κατοίκοις των πέριξ του Μεσοποτάμου και την φανταστικωτέραν έτι παράδοσιν. Τον μύθον περί του εκ του πλησίον όρους κατερχομένου δράκοντος προς καταβρόχθισιν μιας παρθένου καθ' έκαστην και φονευθέντος εν τέλει τη πανουργία οηλάτου. Το δε ανάγλυφον εικονίζει τον απολιθωθέντα δράκοντα!» (Βερσάκης 1915: 44).

Είναι συζητήσιμο πάντως αν η μορφή του δράκου γέννησε τον θρύλο ή αν ο θρύλος προϋπήρχε και αποτυπώθηκε στα θεμέλια του ναού. Σε αρχαίο νόμισμα που βρέθηκε στην διπλάνη πόλη της Φοινίκης, παριστάνεται ο κεραυνός, το όπλο με το οποίο ο Δίας εξόντωνε τους δράκους και που στη συνέχεια μετατράπηκε σε κοντάρι του Αγίου Γεωργίου ή σε σταυρό του Αγίου Δονάτου. Ο τελευταίος κατάφερε να θανατώσει τον δράκο της Σορωνιάς, όπως καταγράφει η ντόπια λαϊκή παράδοση. (Ζαφειράτης 2007).

Εικόνα 7. Νόμισμα που βρέθηκε στη Φοινίκη, με την παράσταση του κεραυνού.

Έτσι, το νόμισμα της Φοινίκης, ο ανάγλυφος δράκος στο βάθρο της Μονής Αγίου Νικολάου στο Μεσοπόταμο κ.ά., αλλά και επίθετα του τοπικού ιδιώματος όπως τα *φιδοζωσμένος, φιδοδαγκωμένος, θεοσκοτωμένος, πικοβαρεμένος, αστραποβαρεμένος* κ.ά. μαρτυρούν για μνήμες βαθιά ριζωμένες στα χώματα του Βούρκου, της Δρόπολης, ακόμη και της Χιμάρας⁶. Οι μνήμες αυτές κάνουν λόγο επιπλέον για τα πλούτη της αρχαίας Φοινίκης. *Κάστρο των Ελλήνων* (château des Hellènes) ονόμασε τα ερείπια της ένας ντόπιος βοσκός που ρωτήθηκε από τον Rouqueville κατά την εκεί επίσκεψή του το 1807 (Rouqueville 1826-1827: 30-31). Στη Δρόβιανη, «...παλαιοί τίνες έλληνες (διηγούνται) έχοντες σώμα μέγα, επίσης και χείρας και πόδας, συνεπισωρεύσαντες πολλήν γην ωκοδόμησαν τον λόφον τούτον...» (Μυστακίδης 1896: 62). Η ίδια εικόνα

⁶ Βλ. τοπωνύμιο *Ραχτοπγάδ* (Rahtopgadhí, Palasa 2006: 42) < *Στου Δράκου το Πηγάδι* (Δέδες 1978: 99).

σώζεται και στη Θεσπρωτία (Μουσελίμης 2001: 83), αλλά και σε πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας.

«Ότι οι παραδόσεις αυτές στο σύνολό τους δεν είναι πλάσματα των τελευταίων αιώνων, το δείχνει πάνω απ' όλα το όνομα Έλληνες ακριβώς, που είχε στο μεταξύ αχρηστευθεί ως εθνικό, με την ποικιλία των τύπων που παρουσιάζει στις μαρτυρίες αυτές: Έλληνες, Γέλληνες, Ελλήνηδες, Λήνηδες, Έλληνοι, Γέλληνοι, Έλλενοι, Λέλλενοι, Ελληνάδες, κτλ.», γράφει ο καθηγητής Ιωάννης Κακριδής (1979: 16).

Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι η λ. *jelin* απαντά και σε αλβανόφωνους πληθυσμούς της νότιας Αλβανίας, όπου (έτσι ονομάζονται) «οι πρώτοι άνθρωποι, για τους οποίους λέγεται ότι ήταν πανίσχυροι και πανύψηλοι», π.χ., *ky është sa një jelin* 'αυτός είναι ίσα με έναν Έλληνα', Nivicë-Bubar, και η έκφρ. *Në kohë të jelinëve* 'τον καιρό των Ελλήνων', Κυς (KLSH).

Πόσο συνάδουν τα γλωσσικά δεδομένα της περιοχής με την παραπάνω εικόνα; Έχουν αποτυπώσει τα ντόπια γλωσσικά ιδιώματα στοιχεία συγκρίσιμα με το βάθος χρόνου αυτών των παραδόσεων;

2. Διατοπικότητα

Δεδομένου ότι για τα υπό εξέταση ιδιώματα δεν διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες προγενέστερες από τα μέσα του 18^{ου} αι., ακολουθούμε τη μέθοδο της έμμεσης τεκμηρίωσης και χρονολόγησης με βάση την αρχή ότι φαινόμενα που είναι κοινά σε όμορα ιδιώματα, έχουν κατά κανόνα το ίδιο χρονικό βάθος. Αντλούμε δηλαδή στοιχεία από όμορα ιδιώματα της ίδιας γλώσσας (διαλεκτολογία) ή και από όμορα αλλόγλωσσα ιδιώματα (γλωσσικές επαφές) για να οδηγηθούμε, με τη βοήθεια της ιστορικής γλωσσολογίας, στην παράμετρο χρόνος, που είναι και το ζητούμενό μας.

Μεθοδολογικά κινούμαστε στα χνάρια του γνωστού γερμανού ελληνιστή και ρωμανιστή G. Rohlfs για μια διαχρονική προσέγγιση του ζητήματος⁷ και εγκαταλείποντας την αντίληψη περί ύπαρξης γλωσσικών νησίδων, εντάσσουμε τα ελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Με τον τρόπο αυτό η εικόνα που σχηματίζουμε είναι τελείως διαφορετική και επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός γλωσσικού continuum, με τις συνέχειες και ασυνέχειές του.

Το διαλεκτικό continuum νοείται ως ένα συνεχές, σε ορισμένα σημεία του οποίου πυκνώνουν και γενικεύονται γλωσσικά φαινόμενα που εμφανίζονται σποραδικά στον ευρύτερο χώρο. Έτσι, η τροπή *st – s*, γενικευμένη στα ελληνόφωνα χωριά της Χιμάρας (Κυριαζής 2007), απαντά και στην περιοχή Στερνατίας της Κ. Ιταλίας, σε περιορισμένη έκταση (Greco & Λαμπρογιώργου 2001: 421, 442 κ.ά.). Επίσης, οι υπερσυντέλικοι (και παρακείμενοι) του τύπου *είχε πάρω* (*έχει πάρω*), που αποτελούν γνώρισμα του ιδιώματος ΑΣΔΠΔ⁸, απαντάνε σε προηγούμενο στάδιό τους στα Επτάνησα, κοκ. Βλ. *είχα αρχηνίσω, είχα πέψω, είχα προσκυνήσω, είχες βαρεθείς, είχα ξεμακρύνω, είχες ιδείς, είχανε στοχαστούνε* (Kriki & Liossis, αδημοσίευτη εργ.).

⁷ Από την πλούσια σε σελίδες και ιδέες εργογραφία του θα ξεχωρίζα το γνωστό βιβλίο του Nuoni scavi linguistici nella antica Magna Grecia. Palermo 1972.

⁸ Αγίων Σαράντα, Δελβίνου, Πωγωνίου και Δρόπολης.

Πρόκειται για τρία διακριτά ιδιώματα, το καθένα τους με στοιχεία εντοπιότητας και χαρακτηριστικά ισόγλωσσα με την ενδοχώρα (Ηπειρο, Δυτική Μακεδονία), την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και την Κ. Ιταλία. Από την έως τώρα έρευνα (Τζιτζιλής, *Εισαγωγή*, κ.ά.) φαίνεται ότι έχουμε να κάνουμε στην ουσία με δυο διαλεκτικές ζώνες που κατά κάποιον τρόπο συντέμνονται στο ιδίωμα των ΑΣΔΠΔ: Την **ανατολική μακεδονο-ηπειρωτική** και την **δυτική**, που περιλαμβάνει τη Χιμάρα, την Κ. Ιταλία και τα Επτάνησα.

Η Άρτα Αυλώνα αποτελεί ειδική περίπτωση, λόγω κυρίως του βόρειου φωνηεντισμού και του ρηματικού της συστήματος. Όμως και εκεί, με δεδομένο το ελληνικό υπόστρωμα του αλβανικού ιδιώματος της Μουζακιάς (Tzitzilis 1997), παρατηρούνται αξιοσημείωτα γλωσσοπολιτισμικά ισόγλωσσα με την Κ. Ιταλία και τα Επτάνησα (Κυριαζής 2012).

Τα ν.ε. ιδιώματα της νότιας Αλβανίας δεν έχουν υποστεί τέτοια αλλίωση που θα μας επέτρεπε να μιλάμε για τη δημιουργία μιας ελληνοαλβανικής ποικιλίας, όπως συμβαίνει, λ.χ., στην περίπτωση των αρβανίτικων. Οι λόγοι είναι πολλοί αλλά σχετίζονται κυρίως με το γεγονός ότι τα ιδιώματα αυτά δεν έχασαν ποτέ την επαφή με τον κορμό της ελληνικής.

Στην εργασία μας εστιάζουμε κυρίως στη *δυτική ζώνη*, αφού με την ανατολική ασχολήθηκαν σε βάθος οι Μαργαρίτη-Ρόγκα και Παπαδάμου (βλ. την εργασία τους στον παρόντα τόμο). Η έρευνά μας βασίζεται σε στοιχεία που μας παρέχουν: α) το Πρακτικόν της Επισκοπής Κεφαλονιάς του 1264· β) τα νοταριακά έγγραφα της νήσου Κέρκυρας (από το 1472 και εξής)· γ) τα μεσαιωνικά έγγραφα της Κάτω Ιταλίας (Trinchera κ.ά., από τα τέλη του 9^{ου} αι.).

Η επαφή της Ηπείρου (Στεριάς) με τα Επτάνησα και την Κάτω Ιταλία επιβεβαιώνεται από διάφορες ιστορικές μαρτυρίες, αλλά και από τα δημοτικά τραγούδια της περιοχής.

Σε χρηστήριο έλασμα που βρέθηκε στο Μαντείο της Δωδώνης και που χρονολογείται στο α' μισό του δ' π.Χ. αι. (Δάκαρη et al. 2013: 468), διαβάζουμε:

περί τᾶς οἰκήσιος τᾶς
ἐγ Χεμαρίων πότερον
αὐτεῖ οἰκ[έ]ωντι;

ΠΕΡΙΤΑΣΙ ΚΗΚΕΙΟΣΤΑΣ
ΕΓΧΕΜΑΙ ΙΛΗΗΟΤΕΡΩΝ
ΑΥΤΕΙ ΟΙΚΕΛΝΤΙ

(*Σχετικά με την εγκατάσταση από τους κατοίκους της Χιμάρας, [υποβάλλουν το ερώτημα] εάν θα πρέπει (ή μπορούν) να εγκατασταθούν εδώ*).

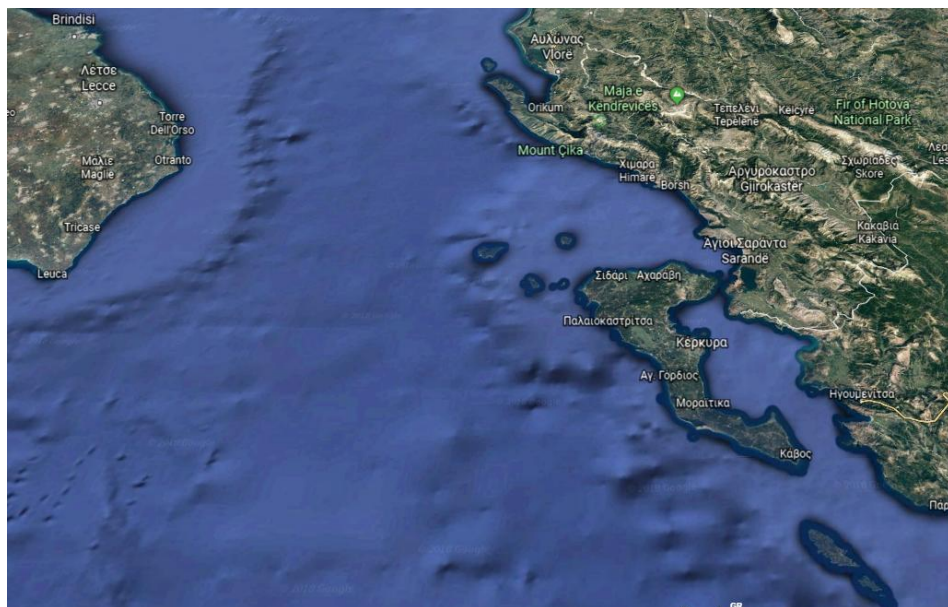
Στις νοταριακές πράξεις του Πέτρου Αγαπητού (Αγαπητός 1514-1515), που καλύπτουν τις αρχές του 16^{ου} αι., αναφέρονται οι *Γεώργιος ο Πικέρνης* (σ. 8) *Γεώργιος ο Μύρος από την Λοβήνα* (σ. 8), *κυρ Γγίνης ο Αργυροκαστρίτης* (σ. 22), *Μέξας ο Σάλεσης από την Στεριαν* (σ. 35), *Γγιόνης ο Μπούας, κυρ Δήμος ο Μουλουμάδης και Νικόλαος ο Αργυροκαστρίτης* (σ. 37), *Μάστρο Στίνης ο Μπάρδης* (σ. 57), *Πέτρος Λεκούρης* (σ. 201), *Γεώργιος ο Στεριότης ... και Ανδρέας ο Αλβανίτης* (σ. 225), *Λουρέντζος ο Δοβριανήτης* (σ. 227) και πολλοί άλλοι, η παρουσία των οποίων στην Κέρκυρα δικαιολογεί τη μεία του νοταρίου *εις την μονήν του Αγίου Νικολάου, ονομαζόμενον ξένον* (έγγρ. 30 Αυγ. 1514, σ. 196), αλλά και την ανέγερση στην πόλη της Κέρκυρας, στα τέλη του 17^{ου} αι., της *Παναγίας των Ξένων* (Στούπης 1960: 136). Από την ίδια πηγή μαθαίνουμε ότι ο *κυρ Γεώργιος Μπαλδουβήνος ... χρεωστή προς τον*

παρόντα κυρ Δούκαν τον Κουμερκιάρην, λεγόμενον Μουσταφάν Πασάν, από το Δέλβηνο άσπρα επακόσια (έγγρ. 13.4.1515, σ. 373), που σημαίνει ότι οι κάτοικοι της Στεριάς έχουν αρχίσει να εξισλαμίζονται. Επίσης, αν και δεν ισχύει πάντοτε, αξίζει να προσεχθεί η διάκριση Στεριώτης – Αλβανίτης, που γίνεται σε έγγραφο του Αγαπητού (σ. 225).

Είναι γνωστό ότι οι Χιμαριώτες ταξίδευαν στις απέναντι ακτές: *Mua ç' m'ë qëndroi rëndë, / ndaj vazë në Otrënt = Βαριά επικράθηκα, / και πήγα στον Τάραντα* (Veizi 1998: 41). Τόσο δεμένοι ήταν με την απέναντι ακτή, που η λέξη Rujë (Puglia, Απουλία) από τοπωνύμιο χρησιμοποιείται στο Κηπαρό (Qerago) και αλλού ως προσηγορικό και σημαίνει το βορειοδυτικό σημείο του ορίζοντα: *U nxi ruja, do bjerë shi. / Μαύρισε η πούγια, θα βρέξει*, ή ως επίρρημα με τη σημασία ‘συννεφιασμένα, συνοφρυωμένα’: *Ç'ke, moj, që rri rujë? / Τι έχεις, καλή, και κάθεσαι πούγια;* (Sotiri 2001: 227). Στους Καλαράτες (Kallarat), αλβανόφωνο χωριό στην ανατολική πλευρά των Ακροκεραυνίων, την ίδια ονομασία φέρει ο ψυχρός αέρας που έρχεται από τα μέρη της θάλασσας⁹.

«Έντευθεν [από Παλέρημον ή Πάνορμον Χιμάρας] ακούγονται οι πετεινοί των χωριών Οτράντου της Ιταλίας», έγραφε ο Β. Ζώτος Μολοσσός (1878: 78), ενώ ο Δ. Λουκάτος κατέγραφε ότι «Οι Αργυροί (επόνυμον) είναι οι πρώτοι κάτοικοι. Ήρθαν από τους Παζούς (είχαν πάει εκεί από το Αργυρόκαστρο). Δεν τους χωρούσαν τότε οι Παζοί, ..., και ήρθαν στους Οθωνούς.» (2012: 137).

Αυτά τα συχνά «πηγαιέλα» και «πάρε-δώσε» έχουν δημιουργήσει σημαίνοντα ισόγλωσσα ανάμεσα στην Ήπειρο και τις απέναντι ακτές της. Σε προηγούμενες εργασίες, δικές μας και άλλων συναδέλφων (βλ. βιβλιογραφία), έχουν γίνει σχετικές αναφορές και επομένως εδώ θα παρουσιάσουμε νεότερα στοιχεία και διαπιστώσεις.

⁹ Πληροφορία του prof. R. Memushaj.

Εικόνα 8. Χάρτης με τις περιοχές Ηπείρου/Νότιας Αλβανίας και τις απέναντι ακτές Ιταλίας και Ελλάδας.

Για παράδειγμα, με βάση την παρατήρηση ότι στην Κέρκυρα

«τα συνηρημένα και τα αποσυνηρημένα ασυναίρετα σχηματίζουν τον παρατατικό με τροπή της αρχαίας κατάληξης από –ων σε –ουν και με την προσθήκη τελικού α: *αγάπουννα, εμίλουννα, ετίμουννα.*» (Χυτήρης 1987: 34)

διαπιστώνουμε ότι παρόμοιοι τύποι, και γενικότερα μη σιγματικοί παρατατικοί, απαντάνε συχνά στα Διαπόντια νησιά: *ενόγα* 294, *εδείπνα* 74, *επρεβάτουνε* 79, *εχτύπουνε* 131, *αγάπα* 324, *εκελάδουνε* 323, *επέρνουνε* 176, *προβάτουνε* 223, *διακόνου* 223, *ερώτουνε* 223, *βάρουννα* (θα σε βάρουννα) 245, *τράβουνε* 287, *αγάπα την κι αγάπα τον* 350, *εμοιρολόγα* 323, *κοιμότουνε* 272, *εγκρεμιζότουν* 335, *εδιάζοτου* 331, *εγενόντουνε* 187, *εκρυβότουνε* 225, *ασκονώτουν* 227 (οι παραπομπές από Λουκάτο 2012): στη Χιμάρα: *εβάρει, αγάπα, εγάμει, εμίλουννα, απετούρα*· και στην Κ. Ιταλία: *εβάρωννα, εβάρωννε, αγάπωννα* (Απουλία), *εγάπω* (Καλαβρία) Andriotis 1974: 613, (βλ. και άλλα στο Rohlf 1964).

Σε εργασία μας για το ελληνικό ιδίωμα της Χιμάρας (Κυριαζής 2007) είχαμε γράψει ότι η περιεκτική τοπωνυμική κατάληξη –*έος* απαντά αποκλειστικά στα τρία ελληνόφωνα χωριά της περιοχής και αποτελεί ένα από τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του τοπικού ιδιώματος. Σε συγχρονική θεώρηση, τοπωνύμια περιεκτικά όπως *Δραλέος, Ελατέος, Κασανέος, Παπρέος* ‘μέρος, αντίστοιχα, με δρυάρια, έλατα, καστανιές, παπύρους’ κτλ. εκλαμβάνονται ως ονομαστικές και απαντούν συνήθως στην αιτιατική πτώση: *σον Κασανέο, σον Δραλέο*, που με τη σειρά τους αποτέλεσαν τη βάση σχηματισμού των τύπων *Kastané* και *Dhralé* του τοπικού αλβανικού ιδιώματος. Η ερμηνεία αυτή θα πρέπει να αναθεωρηθεί υπό το φως νέων δεδομένων, που μας προσφέρει το «Πρακτικόν της αγιωτάτης επισκοπής Κεφαλληνίας...» του 1264 (Τζαννετάτου 1965), με το οποίο ο Comes Palatinus Ricardus Orsini dominus Cephaloniae, Zakynthi’ et Ithacae confirmat possessiones ecclesiae Zacynthi ad instantia episcopi Henrici.

Στο κείμενο του Πρακτικού εμφανίζονται με ασυνήθιστη συχνότητα¹⁰ (κυρίως) φυτο-τοπωνύμια στη γενική πτώση, όπως *του Σπαρτέως, του Δαφνέως* κι απ’ ό,τι φαίνεται το ασυνίζητον ήταν διαδομένο σε όλα τα Επτάνησα και στη συνέχεια υποχώρησε σταδιακά και διατηρήθηκε σε περιφερειακές εστίες (Κ.Ιταλία, Χιμάρα). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι από χρήσεις *του Δραλέως, του Κασανέως, του Παπ(υ)ρέως, του Μυρτέως* προέκυψαν μέσω επανάλυσης οι τύποι *σον Δραλέο, σον Κασανέο, σον Παπρέο, σο Μυρτέο* και στη συνέχεια σχηματίστηκαν οι ονομαστικές τους σε –*έος*. Διαφορετική άποψη έχει ο καθηγητής Χρ. Τζιτζιλής, ο οποίος πιστεύει ότι από πληθυντικούς σε –*έοι* ουσιαστικών σε –*εύς* σχηματίστηκαν υποχωρητικά ενικοί σε –*έος*, πάνω στο μοντέλο *ο βασιλεύς – οι βασιλέοι – ο βασιλέος* (προφορική ανακοίνωση). Το ότι τα σε –*έως* τοπωνύμια είναι τόσο διαδομένα στα μέσα του 13^{ου} αι.

¹⁰ Βλ., για παράδειγμα, *το μεν αρμάκιν καλείται του Δαφνέως, εν τη θέσει του Θρομβέως, του Μαρανθέως, του Μυρτινέως, του Πρινέως, του Πτερέως* κτλ. (Τζαννετάτου 1965: 144, 146, 152, 153, 156, 157).

σημαίνει ότι πρέπει να είχαν πρωτοεμφανιστεί πριν από καιρό κι αυτό είναι μια ισχυρή χρονολογική ένδειξη για το ελληνικό ιδίωμα της Χιμάρας.

Μια άλλη περιεκτική τοπωνυμική κατάληξη είναι η **-ίλας**, που μαρτυρείται από τα μέσα του 14^{ου} αι. (Ασωνίτης 1999: 50) και απαντά αποκλειστικά στην Κέρκυρα και στις απέναντι ακτές της Ηπείρου: Βούρκος Δελβίνου: *Κοκκίλας, Γραβίλας, Σπαρτίλας* (Κρανιά, Αναγνώστης 2007: 209, 210), *Γραβίλας, Κοκκίλας, Μποτσιλάς* (Δίβρη, Κίτσιος 2006: 186), *Αγρίλας* (Δίβρη, ό.π. 125), *Ετίλας* ‘μέρος με ιτιές’ (Γέρμα Αγ. Σαρ.). Βλ. και *Αρίλας, Σπαρτίλας* (Κέρκυρα, Amantos 1903: 7). Σημειώνουμε ότι τοπωνύμια σε **-ίλας** (γεν. **-ίλα** αλλά και **-ίλος**) απαντάνε με μεγάλη συχνότητα σε κερκυραϊκά νοταριακά κείμενα του 15^{ου} και 16^{ου} αι. και εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και σήμερα¹¹. Το επίθημα **-ίλας** εμφανίζεται με βάσεις που δηλώνουν φυτά και σπάνια με άλλες βάσεις, όπως στο *Στρηνίλας* (Κέρκ.), όπου το *στρήνα* (η) ‘είδος εδάφους με σκληρή, χαλικώδη σύσταση’ (Χυτήρης 1987: 180). Ο τύπος *Αγριλίλας*, που μαρτυρείται σε έγγραφο του νοταρίου Κατωμέρη (1503-1507)¹², είναι αποτέλεσμα ανομοίωσης του *Αγριλίλας*, στο οποίο ανάγεται και το τοπωνύμιο *Αγρίλας*. Για την ετυμολογία του επιθήματος, που παραμένει προβληματική, βλ. Συμεωνίδη 2005.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και

«...το μόρφημα **-αμιά** [που] απαντά, κυρίως στις διαλέκτους της Ηπείρου και λιγότερο συχνά της Δ. Μακεδονίας και της Κάτω Ιταλίας, σε μια σειρά από λέξεις, με διαφανή και εύκολα αναγνωρίσιμη βάση, που δηλώνουν μέρος σώματος, κάλυμμα μέρους σώματος και, πιο συχνά, στέλεχος δημητριακών ή χωράφι σπαρμένο με δημητριακά, πρβ. εκτός από το *νεφραμιά*, τις λ. *βριζαμιά ... κριθαραμιά ... αραποσιταμιά ... σιταραμιά ...* κ.ά. Το **-αμιά** είναι σύνθετο μόρφημα από το **-άμος** ή **-άμι** + **-ιά**: πρβ. *στηθάμι* (< *στήθος* + **-άμι**) ‘στήθος (πουλιού), στηθούρι’ > *στησαμέα* ‘δερμάτινη ποδιά που καλύπτει το στήθος του θεριστή’ (Απουλία: Καραναστάσης 1984-1992, λ. *στησαμαία*), *καρπάμι* (< *καρπός* + **-άμι**) ‘άχυρο κριθαριού’ (Απουλία). Στα *βριζαμιά, κριθαραμιά, αραποσιταμιά, σιταραμιά* κτλ. δεν αποκλείεται να λειτούργησε ως πρότυπο το *καλαμιά* < *κάλαμος* ή *καλάμι* + **-ιά**.» (Τζιτζιλής 2017: 65).

Το μόρφημα αυτό το βρίσκουμε σε προσηγορικά στην Κέρκυρα: *ριζαμιά* (*πέτρα*) ‘βράχος ριζαμιάς’ (Χυτήρης 1987: 162), στην Ήπειρο: *σσουραμιά* η ‘συσσώρευση χαλικιών σε κοίτη χαράδρας υψηλού βουνού’ (Μπόγκας 1964: Α’ 357), στη Θεσπρωτία: *αντεραμιά* η ‘το σύνολο των εντέρων σφαγίου’, *αχεραμιά* η ‘ο σωρός αχύρων’, *βριζαμιά* η ‘το άχυρο της βρίζας’, ‘χωράφι καλλιεργημένο με βρίζα’ (Πασιάκος & Ράφτης, Θεσπρ.Λεξ.). Ως τοπωνυμικό επίθημα μαρτυρείται στην Κέρκυρα από τις αρχές του 16^{ου} αι: *χωράφια τής Κουκαμιάς* (Φαρμάκης 1515-1525: 210), *Αμπέλιον ... στες Ληνομαεΐας* (Αγαπητός 2015: 324), αλλά απαντά και σε Χιμάρα,

¹¹ Ο Χυτήρης (1987) σημειώνει τα *αρίλας, ασφακίλας, βουρλίλας, γανυρίλας, δαφνίλας, καλαμίλας, καρδαμίλας, κοκκιλίλας, κουραμίλας, κρουζίλας, ψαθίλας, μαλαθρίλας, πρινίλας, ροπακίλας, φαίλας*.

¹² εις τον *Αγριλίρα* (Κατωμέρης 1503-1507: 263).

Αγ. Σαράντα, Δέλβινο: *Φακιδαμέα* (Δρυμάδες, Δέδες 1978: 211), *Κουκαμιά* (Λιβαδιά) < *Κουκαμέα* > αλβ. *Kakomë* (Nivicë-Bubar).

Το βρίσκουμε και στα αλβανικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας (τσάμικα), που το δανείστηκαν μάλλον από το ελληνικό θεσπρωτικό ιδίωμα: αποσυνδέθηκε από τα ελλ. δάνεια (πβ. *shtaramë* < σταραμιά) και συνδέθηκε με αλβ. θέματα: *bathamë* ‘κουκαμιά’ (bathë ‘κουκκί’), *zallamë* ‘χαλκαριά’ (zall ‘χαλίκι’) κ.ά. (Janjar-Konisp.) Τοπων.: *Drizamë* (drizë ‘παλιούρι’), *Rizamë* (riz ‘ρύζι’), *Guramë* (gur ‘πέτρα’) (Τσαμ.) Rrapaj 1995: 129, 140, 106, 79, 341 αντιστοίχως.

Το επίθημα *-ωνιά, -ωνιά*, με ευρεία διάδοση σε πολλά μέρη της Ελλάδας (Andriotis 1974: 613) και της Κ. Ιταλίας (Rohlf 1964: 582), και γνωστό από την αρχαιότητα, απαντά περιορισμένα στην περιοχή Δελβίνου, Αγ. Σαράντα και Αργυροκάστρου: *Μελισσωνιά* στη Δρόβιανη (Κορώση χ.χ. 228), στη Σωτήρα (Κουλίδας 2005: 219) και στη δυτική πλευρά του όρους Μηλιά. Βλ. επίσης *Βατωνιά* στην Κέρκυρα και *Ροδωνιά* στην Κεφαλονιά κτλ. (Andriotis ό.π.) και προσηγορικό *θρακωνιά* η ‘θράκα’ στο Βούρκο (Σπύρου 2008:363).

Παραπάνω, κάνοντας λόγο για τα κοινά περιεκτικά τοπωνυμικά επιθήματα, αναφερθήκαμε σε σειρά τοπωνυμίων. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε και ορισμένα άλλα που σχετίζονται με βασικά γνωρίσματα του εδάφους.

Νερά και ιδιότητες εδάφους. Στους δυτικούς πρόποδες του όρους Μπουρέτο, που αποτελεί το ανατολικό φυσικό όριο της Δρόπολης με το Πωγώνι, μαρτυρείται τοπωνύμιο *Ουέλλα* ‘ονομασία της δεύτερης πηγής του μεταλλικού νερού και του τόπου γύρω της, βόρεια του χωριού’ (Κουλίδας 2005: 57), ενώ στην ανατολική πλευρά του Μπουρέτου υπήρχε κάποτε το πλούσιο σε νερά χωριό *Οψάδα* (Σωπική). Τα τοπωνύμια αυτά σχετίζονται μάλλον με τις ονομασίες κι άλλων πηγών του ευρύτερου χώρου: *Κάκοπος* και *Κάλωπος* (Θεολόγος Αγ. Σαράντα), *Κάλωπον* και *Κάκοπον* (Χιμάρια, Βαγιακάκος 1983: 19, χωρίς να διευκρινίζει αν πρόκειται για πηγές ή χωράφια), αλλά και *Σανερό* (πηγή στην Παλιάσα), *Εφτάβρυσος* (Βαγιακάκος ό.π.) και *Αφτάς* (σον *Αφτά*). Τοπωνύμιο *Καλόψανο* μαρτυρείται και στην Κεφαλονιά (Αμάραντος 1548-1562: 111, 151).

Οι προαναφερθείσες ονομασίες ανάγονται πιθανότατα στα ρ. *ἔψω* και *ὄπτω*, και πιο συγκεκριμένα στα αρχ. επίθ. **κάλωπος* (καλός + ἔψω, Andriotis 1974: 292), **κάκοπος*, και *ὄπτός* (Andriotis 1974: 413), που μαρτυρούνται σε ν.ε. ιδιώματα. Έτσι, στην Κεφαλονιά χρησιμοποιούνται τα επίθ. *κάκοπος* ‘δύσβραστος’ και *κάλωπος* (τόπος) ‘το έδαφος το παράγων εύβραστα όσπρια και λάχανα’ (Τσιτσέλης 1875: 211, 214 αντίστοιχα), ενώ στην Κέρκυρα το *κάλωπος* έχει τις σημ. ‘εύγευστος, εύθρυπτος’, και το ουσ. *κάκοπος* σημαίνει ‘ξηρός καρπός με άγευστο εσωκάρπιο και σκληρό τσόφλι’ (Χυτήρης 1992: 69, 71 αντίστ.). Για την ερμηνεία του τοπων. *Σανερό* (<**οψανερό*) μας βοηθάει το επίθ. *ψανός* ‘ευκολόβραστος, τρυφερός, καλής ποιότητας’ (Λευκάδα, Λάζαρη 1970: 206). Η λ. *οφτός* (πτ > φτ) μαρτυρείται σε μεσαιωνικά κείμενα (Κριαράς Λεξικό ΙΔ’ 21), όπως και σε νεοελληνικά ιδιώματα (Andriotis 1974, λ. *ὄπτός*). Όσο για τη σημασία των ριζών *οψ-* και *οφτ-* στα προαναφερμένα τοπωνύμια, είναι πολύ πιθανόν να αφορά το ‘σκληρόν’ του νερού μιας πηγής ή το ‘βραστερόν’ των προϊόντων καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Προκειμένου για νερά, στις περιοχές Αγ. Σαράντα και Δελβίνου χρησιμοποιείται συχνά και η λ. *χωνευτικός*: *Καλλιστάς* ‘βρύση με άριστο χωνευτικό νερό’ (Δίβρη, Κίτσιος 2006: 20). Για διάφορες ιδιωματικές λέξεις που σχετίζονται με τη ρίζα *ὄψ-* και απαντάνε σε Ήπειρο, Μακεδονία και Πόντο βλ. και Δουγά-Παπαδοπούλου 1984, καθώς και το ρ. *ψανίζω* ‘μισοξεραίνομαι’ (Σμίνετσι,

Σπύρου 2008: 482), τη φρ. *ψάνισαν τα σάρια* ‘πήραν όνη’ (Λόγγος Δρόπολης, Γκατζώνη 2003: 213) και τη λ. *γαλόμιμος* ο ‘είδος χόρτου του βουνού, που τρώγεται’ (Χιμάρα, Μπόγκας 1966: Β’ 83).

Φυτά. Τη λ. *βράχλο* (< *βλάχρον*, Ησύχιος) τη βρίσκουμε είτε ως προσηγορικό είτε ως τοπωνύμιο στην Κ. Ιταλία: *to lãhri, Lahrito* (Rohlf’s 1964: 87, λ. *βλάχριον*, και **λάχριον* 291)· στην Άρτα Αυλώνα: *βράχους ο*· στη Χχ: *βράχνα η* (Μπόγκας 1966: Β’ 82)· στην Κέρκυρα: *βράχλο το, βλάχλα η, βράχλα η*· στους Παξούς: *βράχλος ο* (Andriotis 1974: 177, λ. *βλάχρον*)· στην Πολίτσιανη Πρωγονίου και τη Δούβιανη Δρόπολης: *Βράχλα* (Κουλίδας 2005 : 73, 168)· στη Δρόβιανη: *Βλαχούρια* (Κουλίδας 2005: 264)· στη Δίβρη: *Βλάχουρας* (Κίτσιος 2006: 186)· στο Κακοδίκι Δελβίνου: *βλάχαρος* (Shiko 2006: 116).

Η λ. *κνύζα*, επίσης, εντοπίζεται στο συγκεκριμένο χώρο με τύπους που ανάγονται στο αρχ. διαλ. *κνύζα* ‘Flöhkraut’ (Rohlf’s 1964: 257, λ. *κόνυζα*), όπως *kliza, kriza, klisa* (Κ. Ιταλία, Rohlf’s ό.π.), *γρούζο, γρούζα* στην Ήπειρο και *κρούζα* στην Κέρκυρα (Tzitzilis 1997: 204), μαρτυρείται μάλιστα και σε διπλανά με τη Χιμάρα αλβανόφωνα χωριά ως *grúzë -a* και *krúzë -a* (Κηπαρό) αλλά και ως *ονογρούζë-a* (<**ονογρούζα* < **ονοκνύζα*, Κυριαζής 2007: 208).

Το τοπωνύμιο *Σορωνιά*, που απαντά στη Δρόπολη και το Βούρκο, μαρτυρείται και στην Κέρκυρα (Χρυσικόπουλος 2009: 281¹³) αλλά και στη Ρόδο (*Σορωνή, η*) με τη σημασία ‘δάσος από βαλανιδιές’ (Παπαχριστοδούλου 1951: 66), και συνδέεται με το αρχ. *σορωνίς, ή, και σαρωνίς, -ίδος, ή*, ‘γέρικη βαλανιδιά με κουφάλα’, πβ. Ησύχ. *σαρωνίδες· πέτραι. ή αί διά παλαιότητα κεχυννίαι δρύες, σορωνίς· έλάτη παλαιά*, καθώς και με το αρχ. τοπωνύμιο *Σόρων, -ωνος, ό* ‘δάσος δρυών στην Αρκαδία’ (Συμεωνίδης 2010: Β’ 1292-93, που παραπέμπει στους Pape – Benseler 1911).

Είναι αξιοσημείωτο το μικροτοπωνύμιο *Σορωνιά* στη Δούβιανη Δρόπολης δεδομένου ότι το οικονύμιο *Δούβιανη* ανάγεται στο σλαβ. **Dobjane* ‘κάτοικοι τόπου και βαλανιδιές’ < *σλαβ. doбъ* ‘βαλανιδιά’, πβ. οικονύμιο *Δούβιανα* Νικοπόλεως και Πάργας (Συμεωνίδης 2010: Α’ 487). Προσθέτουμε ότι και το διπλανό στη Δούβιανη οικονύμιο *Φράστανη* ανάγεται στη σλαβ.ρίζα **chnrastino* ‘με βαλανιδιές’ (Συμεωνίδης 1992: 47), ενώ για τη *Σορωνιά* της περιοχής Δελβίνου είναι γνωστό ότι εκεί υπήρχε δάσος με τεράστιες βαλανιδιές¹⁴. Η λαϊκή ετυμολογία και φαντασία συνέδεσε το τοπωνύμιο αυτό με τους εννιά σωρούς (*σωροί εννιά*) που δημιουργήθηκαν από το σώριασμα του δράκου που φύλαγε την πηγή και δέχτηκε θανατηφόρο χτύπημα από το σταυρό του Αϊ-Δονάτου.

Όσο για τη δεύτερη σημασία της λ. *σορωνίς*, που μας παραδίδει ο Ησύχιος, αυτή διασώζεται μάλλον στην Κεφαλονιά, όπου

¹³ Σε έγγραφο του 1557 διαβάζουμε ότι «έδωσεν ένα κομμάτι τόπον άγριον και λογκώδη ... εις την περιοχίν χωρίου Σπαρτερού εις τόπον λεγάμενον εις το Σορωνιά...» (Χρυσικόπουλος 2009: 280).

¹⁴ «*Μπροστά απ’ την εκκλησία είναι ένας σαν δρόμος, δηλαδή άδειο από δέντρα. Τα δέντρα όμως που βρίσκονται από δω κι από κει, σκεπάζουν τον ήλιο κι έτσι φαίνεται σαν ψιλή στοά με κίονες τα δέντρα.*» (Η ωραιότερη Πανήγυρης του χωριού μου, Λευτέρη Τάλλιου, μαθητή Γ τάξης, γύρω στα 1930).

«η υψίστη κορυφή του Αίνου λέγεται *Μέγας Σωρός*. Το όρος έχει τας πλευράς βραχώδεις και αποτόμους κεκαλυμμένας υπό δάσους ... συγκειμένους ... εξ ελάτων ίδιου είδους, μη φυομένου αλλού.». (Μηλιαράκης 1890: 15).

Περίπτωση διάσωσης του τοπωνυμίου στη μία ακτή και του προσηγορικού στην άλλη (βλ. παραπάνω την λ. *καλόψος*) είναι και η εξής. Νοταριακό έγγραφο των αρχών του 16^{ου} αι. από την Κέρκυρα αναφέρεται *εις την περιοχὴν χωρίου των Αγραφών, εις τον Αγραπιδίλα* (Κατωϊμέρης 1503-1507: 310). Λαμβάνοντας υπόψη ότι στη Χιμάρα μαρτυρείται ακόμη και σήμερα προσηγορικό *αγραφουλέα* ‘αχλαδιά’ (Κουκαβέση 2010) και *αγραφούλι* ‘το πρώτο αχλάδι κατά τον Μάιον’ (Βαγιακάκος 195: 69), με βάση και το ότι στο Μεσολόγγι υπάρχει τοπωνύμιο *Αγραφόρραχη* για λόφο με αγριαχλαδιές, μπορούμε να υποθέσουμε την εξέλιξη αρχ. *ἀχράς* > *αχράδα* > **αγράθα* > *αγράφα* με αντιμετάθεση της θέσης άρθρωσης, όπως φαίνεται από την τροπή *βοηθάω* > *αφουδάω* και *σ[τ]ήβω* > *ζήφω* (Βαγιακάκος 1951: 63) στο ιδίωμα της Χιμάρας, ή και *σαλαγώ* > *ζαλαγώ* στα περίχωρα Δελβίνου (Σπύρου 2008: 357). Ο συλλογισμός αυτός ενισχύεται και από το γεγονός ότι στο *Χωρίον των Αγραφών* υπάρχει μέρος αποκαλούμενο *Αγραπιδίλας*¹⁵.

Ίδια σχέση προσηγορικού και τοπωνυμίου χαρακτηρίζει και τα *Petastó* (Πεταστό), όνομα βουνού κοντά στην *Κακομά* (Kakomé), που, όπως δείχνει και η σχετική φωτογραφία, ανυψώνεται απότομα, και το επίθετο *πεταστός*, που μαρτυρείται στη *Sternatia* του Salento ως *apetastó* ‘volante, capace di volare’ (Greco & Λαμπρογιώργου 2001: 339).

¹⁵ Δεν αποκλείεται όμως, το τοπωνύμιο αυτό να σχετίζεται και με τους *άγραφους*, «μισθωτούς εργάτες που δεν ήταν γραμμένοι στους φορολογικούς καταλόγους, όπως συνέβαινε και στο Βυζάντιο.» (Ασωνίτης 1999: 182)

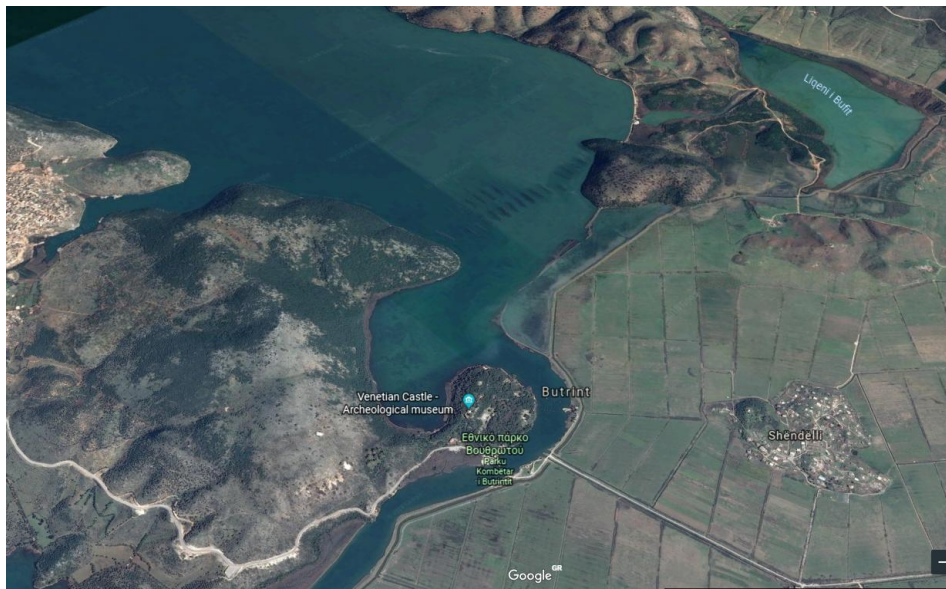

Εικόνα 9. Το Petastó - Πεταστό, βουνό κοντά στην Κουκαμία.

Και το τοπωνύμιο *Διαπόρι*, που απαντά κοντά στο Βουθρωτό με σημ. 'λιμάνι' (βλ. φωτογραφία), καθώς και στην Παλιάσα 'πέρασμα', είναι ένδειξη του ότι στα ιδιώματα αυτά διασώζονται στοιχεία που ανήκουν σε παλαιότερα λεξιλογικά στρώματα της ελληνικής. Όπως παρατηρεί ο Τζιτζιλής (2017: 52),

«Κατά πάσα πιθανότητα το διά- έπαψε να είναι παραγωγικό ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο, άρα οι λέξεις με α' συνθετικό το μόρφημα αυτό ή με αποκατάσταση αυτού στην πλήρη μορφή του, θα πρέπει να θεωρηθούν αρχαϊσμοί».

Δίπλα στο Διαπόρι ως τοπωνύμιο, στο ιδίωμα Αγ. Σαράντα και Δελβίνου μαρτυρείται και η λ. *διάρραχο* ως προσηγορικό και τοπωνύμιο, ενώ στην Παλιάσα σώζεται η λ. *διάσελα (τα)* 'το άβατον της εκκλησίας', που ανάγεται στην αρχαία λ. *διάστυλον* 'Abstand zwischen den Säulen', που επιβιώνει και στη Μακεδονία ως *διάστ'λου* (Andriotis 1974: 208).

Εικόνα 10. Το Διαπόρι επάνω δεξιά, στη λευκή κουκκίδα. Από εκεί ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε είτε προς Τζάρα και Μουρσί είτε προς τα χωριά του Βούρκου και των Ριζών, μέσω Σορωνιάς.

Από το διαπόρι περνάμε τώρα και σε τοπωνύμια που ανάγονται σε αρχαίες διαλέκτους, όπως το *Παγά* που απαντά σε τρία διαφορετικά σημεία της Χιμάρας, αλλά και στην Κεφαλονιά (Μιλιάρκης 1890: 19), δωρικός τύπος του προσηγορικού *πηγή*. Το ίδιο ισχύει και για τα τοπωνύμια *Πουντά του Χαλίου* στη Χιμάρα και *τους βουνούς του Σκαβδολιθίου, του Ζόλα, του Χαλιού...* στην Κεφαλονιά (Μηλιάρκης 1890: 21), που ανάγονται στον δωρικό τύπο *χαλά* του αρχ. ουσ. *χηλή* ‘breakwater, spur of a mountain or ridge of rocks’ (Liddle & Scott, βλ. και Andriotis 1974: 597).

Ειδική κατηγορία τοπωνυμίων αποτελούν όσα ανάγονται σε κύρια ονόματα ή επώνυμα και δηλώνουν συνήθως σχέσεις ιδιοκτησίας. Για παράδειγμα, το τοπωνύμιο *Λογαράς* (του *Λογαρά*) στην Παλιάσα Χιμάρας ανάγεται στο αντίστοιχο επώνυμο, το οποίο μαρτυρείται σε Κεφαλονιά, Κέρκυρα και Κ. Ιταλία. Γενικά, για τα τοπωνύμια σε -άς της περιοχής Χιμάρας (*Καραβάς, Σκουταράς* κ.ά.) μπορούμε να υποθέσουμε ότι αντικατοπτρίζουν τον βυζαντινό θεσμό των προνοιών, που φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδοσμένοι στις περιοχές της σημερινής νότιας Αλβανίας, με αποτέλεσμα η λ. *pronë* (< πρόνοια) της αλβανικής να έχει λάβει τη σημασία της εν γένει ιδιοκτησίας.

Σε διαθήκη του έτους 1192 από την Κ. Ιταλία αναφέρεται το χωράφιον των *[υιών]* του *Χρισιλίου* (Trinchera 1865: 308). Το ίδιο όνομα ιδιοκτήτη εμφανίζεται και στην απέναντι ακτή, στην περιοχή δικαιοδοσίας του μοναστηρίου Καννίνων, σε χρυσόβουλλο του 1307: *και γην μοδίον χιλίων διακειμένην εις τον κάμπον τον ούτω πως επονομαζόμενον του Χρσηλίου* (Alexander 1941: 179) και διασώζεται και σήμερα στο οικονύμιο Risilí της περιοχής Αυλώνα.

Το επώνυμο *Δριμής* που μαρτυρείται στην Κέρκυρα (*αυλότοπον του Δριμή// αμπέλιον του Δριμή*, Κατωμέρης 1503-1507: 240) μπορεί να βρίσκεται πίσω από το

αλβ. οικονύμιο *Dhërmi*, που ανάγεται στο ελληνικό *Δριμή (του Δριμή)*, το οποίο σχημάτισε πληθυντικό *Δριμάδες*. Σε δημοτικό τραγούδι της περιοχής (Bajrami 2004: 209) μαρτυρείται και πληθ. *Dhërmítë*, σχηματισμένο μάλλον κατά το Δριμάδες.

Από το υλικό που παρουσιάσαμε μέχρι εδώ διαφάνηκε ήδη ο πλούτος λεξιλογικών αρχαϊσμών που διαθέτουν τα νεοελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας. Σε ένα άρθρο του του 1858, ο Α. Πάλλης, αφού θεωρούσε τις λέξεις αυτές «την αρχαίαν μάλιστα καταγωγήν του ενοικούντος φύλου επιμαρτυρούσαι», έγραφε ότι

«εν Ιωαννίνους και εν τοις Μολοσσίας χωρίοις *μάστακα* καλούμεν την υπό πάντων και των καθ' ημάς Ελλήνων *ακρίδα* καλουμένην· αλλά και προ δύο περίπου χιλιάδων ετών περί την χώραν ταύτην ούτως εκαλείτο το έντομον τούτον· διότι 'Κλείταρχος φησίν, ότι κατά Αμβρακιώτας *μάσταξ* καλείται η *ακρίς*'» (Πάλλης 1858: 180).

Η ονομασία αυτή είναι γνωστή και στο ιδίωμα ΑΣΔΠΔ (Μπόγκας 1966: Β' 37), ενώ στην ΑΑ χρησιμοποιείται η λ. *βρούκουλος* 'ακρίδα' (*βροῦκος*· *ἀκρίδων* είδος. Ησύχιος), που μαρτυρείται ως υποκοριστικό μόνο στην Απουλία (Andriotis 1974: 188, λ. *βρούκος*).

Με βάση την παρατήρηση του Tzitzilis ότι οι λεξιλογικοί αρχαϊσμοί¹⁶ αφορούν κυρίως τομείς όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία¹⁷, θα περιοριστώ¹⁸ στην ενδεικτική περίπτωση της λ. *έπαρση*, για την οποία διαθέτουμε τις εξής πληροφορίες:

Στην Κ. Ιταλία: *έπαρσις* 'derivazione, presa d'acqua': *ποιήσαι μίλους δύο... εις την ποταμίαν του Έσερι...*, *ποιήσαι έπαρσιν και οχετόν και μυλοστάσια δύο*, που χρονολογείται το 1083 (Caracausi 1990: 203).

Στην Κέρκυρα: *αν χαλάση η έπαρση του μύλου από ποταμοφοριάν ... να την επιένουν [οι μυλωνάδες]* (Κατωμέρης 1503-1507: 145).

Στην περιοχή ΑΣΔΠΔ: *έρπαση* 'φράγμα σε ρυάκι'. *Εφτιάσαμε την έρπαση για να ποτίσουμε τα χωράφια*. (Σπύρου 2008: 356). Μαρτυρείται και τ. *έπαρση* (Α. Ζαρμπαλάς).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτει το Αρχείο του ΙΑ της Ακαδημίας Αθηνών¹⁹, η λ. αυτή (< αρχ. *έπ-αίρω* 'σηκώνω, υψώνω') έχει καταγραφεί στο Πωγώνι Ηπείρου με τη σημ. 'σημείο αυλακίου που το νερό αλλάζει κατεύθυνση'.

2.1. Η διατοπικότητα ως γλωσσική επαφή

Οι γραπτές μαρτυρίες από γειτνιαζουσες, κοντινές και μακρινές, περιοχές χρονολογούνται, όπως είδαμε, από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Τι γινόταν όμως σε προγενέστερους χρόνους; Η σλαβική εποίκιση των Βαλκανίων δημιούργησε ένα σχεδόν αδιαπέραστο παραπέτασμα, που δυσκολεύει την ομαλή μετάβασή μας στον πρώιμο μεσαίωνα και την αρχαιότητα.

¹⁶ Βλ. γενικότερα για το θέμα Tzitzilis 2014.

¹⁷ "Taking a fresh approach to the ancient material requires an understanding of the essential continuity of the language at the level of vocabulary, especially in fields such as agriculture and animal husbandry, where archaisms would be expected." (Tzitzilis 2017: 169).

¹⁸ Για άλλους αρχαϊσμούς των υπό εξέταση ιδιωμάτων βλ. τα άρθρα μας για Άρτα Αυλώνα και Χιμάρα.

¹⁹ Ευχαριστώ τους συναδέλφους Ιω Μανολέσσου, Γ. Κατσούδα και Σ. Μπέη για την προθυμία τους να απαντήσουν στα ερωτήματά μου.

Το τείχος αυτό, ο σκοτεινός μεσαίωνα της Ηπείρου, αφήνει περιθώρια προσέγγισης μέσω της αξιοποίησης του δικτύου γλωσσικών επαφών της περιοχής στη διαχρονία και την πολλαπλότητά του.

Από τις πληροφορίες που μας διασώζουν οι αρχαίοι συγγραφείς αξίζει να θυμηθούμε τον Στράβωνα, ο οποίος έγραφε για τους Μακεδόνες και Ηπειρώτες ότι *ἀναμέμκται δὲ τούτοις τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνη* και προσέθετε πως απ' αυτούς *ἔνιοι δὲ δίγλωττοι εἴσι* (Γεωγραφικά ζ' σ 327). Αν και υπάρχει μια νεότερη ερμηνεία του όρου *δίγλωττοι*, που θεωρεί ότι πρόκειται για πληθυσμούς που μίλούσαν την εγχώρια προφορική ελληνική διάλεκτο και την ελληνιστική κοινή²⁰, η άλλη πληροφορία για «ανάμιξη εθνών» αφήνει περιθώρια και για ενδεχόμενη γλωσσική ανάμιξη, άρα για ένα είδος διγλωσσίας και πολυγλωσσίας που αποτελεί τη βάση της γλωσσικής επαφής. Η ρωμαϊκή κατάκτηση των Βαλκανίων και η κάθοδος των Σλάβων αναστάτωσαν γλωσσικά και πληθυσμιακά την περιοχή μας σε βαθμό που, αιώνες αργότερα, γύρω στα 1400, να εμφανιστεί ο *Πογκός ο σερβαρβανιτοβουλγαροβλάχος* (Bekker 1849: 238).

Παρότι μένει ανοιχτό το θέμα της ιλλυρικής καταγωγής των Αλβανών και επομένως της πρώτης κοιτίδας και του χρόνου παρουσίας τους στα δυτικά Βαλκάνια (Matzinger 2009), τα στοιχεία που αντλούμε από τις γλωσσικές επαφές ελληνικής και αλβανικής μιλάνε, όπως θα δούμε, για πρώιμες επαφές των φορέων τους. Είναι χαρακτηριστικό να αναφέρουμε τα όσα έγραφε στα τέλη του 18^{ου} αι. ο Αργυροκαστρίτης λόγιος Γ. Δημητρίου, μιλώντας για την Ήπειρο, όπου υπάρχουν

«Γένη δε δύο, των Ελλήνων, και Αλβανών, και τούτο αποδεικνύεται, επει τοσαύτα ἔθνη κατ' αυτούς ορμήσαντα, και τίνα τούτων και εν τη αυτών γη χρόνον ουκ ὀλίγον διαμείναντα, την Ηπειρωτικήν εκείνων πολιτείαν καθυστερήσαι ουκ ἐδυνήθησαν, ἢ μάλλον αυτοί εν τη αυτών μετεβλήθησαν, εν τούτῳ αυτούς τούτους τους Αλβανούς ἔχομεν. Ὡν την αρχαίαν πολιτείαν εἰδότες, και τας παλαιάς των Μολοσσών, και Ηπειρωτῶν πράξεις ουκ αγνοούντες, ευκόλως, εκ τε των πράξεων, και εκ των εκστρατειῶν, δηλαδὴ και ονομάτων των προκρίτων, και εκ της προς τους πάλαι βασιλεῖς της Ηπείρου μνήμης, ἄπερ ἐξηγεῖν ου του παρόντος μου σκοπού, συνίδοιμεν τους Αλβανούς Ηπειρώτας, και ουχί τους Ηπειρώτας Αλβανούς γεγεννημένους. Ἀμφότερα ταύτα τα γένη και των ειρημένων θρησκευίων μετέχουσι, και το εν του ετέρου την διάλεκτον ομιλεῖ, ἤτοι οι Αλβανοί την απλήν Ελληνικήν, και οι Ἕλληνες την Αλβανικήν... » (Δημητρίου 1785: 14-15, υποσημ. 6).

Για να κατανοήσουμε το πώς δημιουργούνταν και πώς λειτουργούσαν τα δίκτυα γλωσσικών επαφών στην περιοχή²¹, αξίζει να ρίζουμε μια ματιά στα κείμενα «Τα πανηγύρια της Πατρίδας» του Δ. Σάρρου («Φωνή της Ηπείρου», 13.09.1896) και «Η ωραιότερη Πανήγυρης του χωριού μου» του Λ. Τάλλιου, γραμμένο γύρω στα 1930.

²⁰ Crespo 2015: 87. Διαφορετική άποψη έχει όμως ο Cabanes: Strabon évoque meme l' existence d'un bi-linguisme entre Epirotes et Illyriens. (1988 : 99).

²¹ «Η πολυκαιρία, ως φαίνεται, και η επιμειξία με τους άλλους λαούς, μετέβαλε την αρχαίαν των γλώσσαν [των Αλβανών], ως έπαθαν και πάσχουν ὅλαι αι γλώσσαι των εθνών.» (Θεσπρωτού 1964: 9^β).

Ήταν τόποι συνάντησης του κόσμου από τις γύρω περιοχές, όπου μαζί με τα προϊόντα ανταλλάσσονταν και γλωσσικές εμπειρίες και γίνονταν συνοικέσια²².

Προκειμένου να φανεί το βάθος χρόνου των επαφών αυτών, θα αναφερθώ αρχικά σε τρία ελληνικά δάνεια της αλβανικής:

Η λέξη *shpellë* ‘1.σπηλιά· 2. κοτρώνα’ ετυμολογείται από το αρχ. ελλ. *σπήλαιον* (Topalli 2018: 1409). Όμως η δεύτερη σημασία της μπορεί να αναχθεί πειστικότερα στη λ. *πέλλα· λίθος* (Ησύχιος) με την προσθήκη ενός επιτατικού *σ-* ή από συμμορφορτάς *πέλλας*. Το γεγονός ότι μόνο στην Ήπειρο ή στον περίγυρο της απαντάνε σήμερα τ. *σπέλα* ‘βράχος, μεγάλη πέτρα’ Δερβιτσιάνη Δρόπολης (Μπόγκας 1964: Α’ 359): *σπέλα* ‘απότομος κρημνώδης βράχος’ Καλαμπάκα (Αρχείο ΙΛ): *σπέλα* ‘πολύ σκληρή, φαιά πέτρα’ Ξηρόμερο Αιτωλοακαρνανίας (Αρχείο ΙΛ), κτλ. ενισχύει την άποψη ότι η λ. πέρασε πρώτα στην αλβανική κατά τον πρώιμο μεσαίωνα και στη συνέχεια επέστρεψε ως αντιδάνειο. (Η τροπή *s – š* της αλβανικής χρονολογείται γύρω στον 10^ο αι., αλλά και πιο πριν. Πρβ. λατ. *spina* > αλβ. *shpinë* ‘πλάτη, ράχη’).

Στην περιοχή Κουρβελεσιού της νότιας Αλβανίας σε ορισμένα τοπωνύμια ανιχνεύουμε το προσηγορικό **leskë*, οριστ. τύπος *leska*. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα *Lisi i Leske* ‘το δέντρο της Λ.’ (Κολονjë – Αργυρόκαστρο), όπου «στάλιζαν τα μικρά κοπάδια του χωριού». Στο διπλανό χωριό Golem υπάρχει βοσκότοπος στο *Leska*, όπου και τα μαντριά τριών οικογενειών: *kullotat në Leska ku gjenden nometë e Isufe, të Hyse, të Kërre etj, (2,5 km në veriperëndim të Golemit në mes të majave të Malit Thatë, Malit Haurit dhe të Qafë-Gomarshit*. Εδώ πρόκειται για βοσκότοπο που βρίσκεται «ανάμεσα σε βουνοκορφές». Πβ. και παρακάτω *kullotat në Honet me nometë e Sejdiqajve, të Roshe etj.*, όπως και τη χρήση του ελλ. δανείου *nomé* (< *νομή*), που διατηρεί τη σημ. ‘βοσκότοπος’, αλλά σημαίνει και ‘τόπος απάνεμος, μαντρί’ (Τοσί 2009: 183, 224). Η υπόθεσή μας ενίσχυεται από το γεγονός ότι η λ. *λέσκα* απαντά στην Ήπειρο με σημ. ‘κοπάδι’ (ἔγγρ. 1356 Αρχείων Αλή Πασά, Παναγιωτόπουλος 2007) και στην Κρήτη με σημ. ‘τόπος απόκρημνος και βαθύς, ως χαράδρα, εις τον οποίον, αι αίγες ... κατέρχονται και έπειτα δεν δύνανται να ανέλθουν’ (Πάγκαλος 1997: 480).

Στα ελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας, κυρίως σε εκείνο της περιοχής ΑΣΔΠΔ, χρησιμοποιείται η λ. *χάρτσαλο* ‘μέρος με βράχια και πέτρες’, που βρίσκει τα αντίστοιχά της στα αλβανικά ιδιώματα της περιοχής: *harcë-a* ‘αιχμηρός βράχος ή πέτρα’ και *harcë -ia* ‘μέρος με αιχμηρά βράχια’, βλ. και τοπωνύμια *Maj’ e Harcës* (Piqeras) και *Harcale* (Çorraj). Σε προηγούμενη εργασία μας (Kyriazis 2018) θεωρήσαμε ότι η λ. *χάρτσαλο* < **χάρτσο* + πρόθ. *-αλο* (βλ. και Ανδριώτης 1983 : 14), ενώ το αλβ. *harcë* και το μαρτυρημένο από το 1141 σικελικό *χαρσία* [ή *χάρσια*] ‘*terreno roccioso, non coltivabile*’ τα συνδέσαμε με το αραβ. *haraš* ‘scabrosita’, *harš* ‘bosco, foresta’ (Caracausi 1990 : 618). Διαφορετικά ετυμολογεί ο Çabej (1996 : 355), που σχετίζει το *harcë* με το αλβ. ρ. *harr, har* ‘βοτανίζω, ξεχορταριάζω’. Ο Τζίτζιλής (προφορική ανακοίνωση) σχετίζει τις λ. αυτές με την ελληνική λ. *χαράκιν*, που στην

²² Δυο αδερφές της γιαγιάς μου από τον πατέρα, Αγγελικής, που μεγάλωσε στο Χαντίραγα (σήμερα «Λεφτέρης Τάλλιος»), παντρεύτηκαν η Γιαννούλα στο Σοπικί και η Λένω στη Τζάρα, αλβανόφωνα χωριά που δεν απέχουν και πολύ απ’ τη Σορώνια. Αυτό σημαίνει ότι έχω σήμερα καμιά εικοσαριά δευτεροξάδερφα που μεγάλωσαν σε ένα μικτό γλωσσολογικό περιβάλλον. Με την ώσμωση αυτή ερμηνεύεται πειστικά το γιατί μοιάζουν τόσο πολύ η εγχώρια ελληνική και αλβανική εκδοχή του θρούλου της Μπίστριτσας. Πολύ σπάνια ήταν τα συνοικέσια των Ελλήνων της περιοχής με τα αλβανοχώρια που εξισλαμίστηκαν.

Κάρπαθο σημαίνει ‘αιχμηρός βράχος (της ακτής)’ (Μηνάς 2006: 990). Βλ. στη Ρόδο και τοπωνύμιο *Χαράκ’ι* ‘τόπος γεμάτος υψηλούς βράχους ανάμεσα στους οποίους σχηματίζονται ανοίγματα’, που ο Παπαχριστοδούλου (1951: 127) το σχετίζει με το *χάρακες· τάφροι* του Ησύχιου. Η εξέλιξη *χάρακ-* > *χαρκ-* είναι δυνατή με βάση το νόμο του Kretschmer.

Ενδιαφέρουσα πτυχή των γλωσσικών επαφών στην περιοχή είναι και τα πολυάριθμα μεταφραστικά δάνεια που εντοπίζουμε σε διάφορους τομείς. Η ύπαρξη της λ. *onogrüzë* σε αλβανόφωνο χωριό της Χιμάρας (Κυριαζής 2007) προϋποθέτει την ύπαρξη ελληνικής λ. **ονογρούζα* < **ονοκνύζα* < **ονοκόνυζα*, ενώ η λ. *grüzëgomare* (Κηπαρό) μπορεί να θεωρηθεί μεταφραστικό δάνειο. Επίσης, το κερκυραϊκό φυτωνύμιο *γουνιόπο[ρ]δας* < αρχ.ελλ. *κορωνόπους* (Κρεκούκας 1982: 100) υπήρξε μάλλον μήτρα του αλβ. μεταφρ. δανείου *fëndëdosë* (πορδή + γουρούνα²³).

Το γεγονός ότι, όπως γράφουν οι Memushaj και Grillo (2009: 42), στο αλβανικό ιδίωμα της Χιμάρας η λ. *jeta* ‘ζωή, βίος’ χρησιμοποιείται -μόνο εδώ- επιρρηματικά: *ishnë jeta* (=ήταν πλήθος), *mbushur jeta* (=γεμάτο τίγκα) παραπέμπει σε παρόμοια χρήση της λ. *το βίο* στη Χιμάρα (*έκαμα λάδι το βίο* Παλιάσα, Βαγιακάκος 1951: 303) και τα Επτάνησα (Χυτήρης 1992, συμπλήρωμα).

Το ότι το σύνταγμα *λάδ(ι) καλό* ‘ελαιόλαδο’ απαντά μόνο στα υπό εξέταση ελληνικά ιδιώματα, καθώς και στην αρωμουνική της περιοχής ως *utulem*²⁴ *bun*, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο ενός *calque* από το αντίστοιχο αλβ. *vaj i mirë* ‘*vaj ulliri*’ (Fjalor 1980: 2104). Σύμφωνα με τον Çabej (SE V 346) το επίθετο *i mirë* ‘καλός’ φαίνεται να διασώζει την παλαιότερη σημασία ‘ιερός, άγιος’ της λέξης, η οποία δικαιολογείται με τη χρήση του ελαιόλαδου ως συστατικού ή/και υποκατάστατου του *χρίσματος*, το οποίο στην εκκλησιαστική γλώσσα ονομάζεται *άγιον μύρον*. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι το σύνταγμα *άγιον μύρον* συνέδραμε στη γέννηση του συντάγματος *vaj i mirë*²⁵, που στη συνέχεια το προσάρμοσαν στη γλώσσα τους οι ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι της περιοχής. Οι διαδικασίες αυτές βέβαια προϋποθέτουν ένα βάθος χρόνου, το οποίο αγγίζει σίγουρα το μεσαίωνα, πράγμα που φαίνεται και από το γεγονός ότι τα υπό εξέταση νεοελληνικά ιδιώματα, ερχόμενα σε επαφή με την αλβανική και την αρωμουνική, έχουν αποκτήσει επιπλέον κοινά χαρακτηριστικά, καθώς βρίσκονται πιο κοντά στον «πυρήνα» της Βαλκανικής Ένωσης Γλωσσών (Κυριαζής 2016).

Η σύνθετη γλωσσική κατάσταση της περιοχής φαίνεται από τη διαστρωμάτωση του γλωσσικού υλικού. Στη Δρόπολη συνυπάρχουν τα ποτάμια *Σούχα* (< σλαβ. *suchъ* ‘άνυδρος’) και *Ξεριάς* (Κουλίδας 2005: 157), καθώς και χωράφια με τις ονομασίες *Κοκκάλα*, *Κόκκαλη* (Κουλίδας 2005: 100, 101) και *Καστανίκοβες* (πρβ. ελλ. *κόκκαλο* και σλαβ. *kostъ* ‘οστό’).

Στα παράλια της νότιας Αλβανίας η έννοια ‘προεξοχή της στεριάς στη θάλασσα’ εκφράζεται με τα τοπωνύμια *Gjuhëza*, *Hunda*, *Hostoni*, *Kortiri*, *Χαλί*, *Narta*, *Karaburuni*, κ.ά. Στην ίδια περιοχή, ειδική περίπτωση αποτελούν οι διμελείς

²³ Στη Χιμάρα υπάρχει φυτό με την ονομασία *γουρούνα*.

²⁴ Πβ. και αρωμουν. λ. *untulémn*, ρουμ. *untdelemn* “huile (d’olive)” (< ? lat. *unctum de ligno*) Prahagi 1974: 1238.

²⁵ Άρα η σημασία ‘ιερός, άγιος’ του επιθ. *i mirë*, που αναφέρει ο Çabej, μπορεί να προέκυψε μέσω αυτής της διαδικασίας, με δεδομένο ότι ο χριστιανισμός διαδόθηκε από πολύ νωρίς στα εδάφη της σημερινής Αλβανίας.

ταυτολογικές τοπωνυμικές δομές, που απαντάνε συνήθως ως όνομα στην ονομαστική + όνομα στη γενική και σπανιότερα ως ακολουθία δύο ουσιαστικών στην ονομαστική/αιτιατική πτώση. Για παράδειγμα, *Keri i Gjuhë(zë)s*, *Πούδα του Χαλίου*, *Hunda e Hostonit*, *Kapo Qefali*, κτλ. Με τον τρόπο αυτό, βλέπουμε να συναντιούνται διαχρονικά η ελληνική (κεφάλι, κωρτήρι, δωρική διάλ. χαλίον, χωστόν)· η αλβανική (*gjuhëz* ‘γλώσσα’, *hundë* ‘μύτη’)· η σλαβική (*Nartë / Artë* / ελλ. Άρτα < γτβ ‘κάβος, προεξοχή, ύψωμα’)· η ιταλική (*punta* ‘μύτη’, *capo* ‘κεφάλι’), και η τουρκική (*kara-burun* ‘μεγάλη μύτη’) Κυριαζής 2016.

Άλλα παραδείγματα της ίδιας κατηγορίας είναι επίσης τα *Πόρτο Παλέρμιο*, *Shën Ajo Nikolla*, *Lëmi i Allonaqit*, *Burimi i Pigadhit* (Bixhili 2007: 128), *Gryka e Bogazit*, *Kala e Kastrisë*, *Kala e Qytezës*, *Shkëmb’ i Radhoit* (αλλά και *Radhej’ e Shkëmthit*, *Muçaj dsh*), *Çuk’e Viglës* (*Muçaj dsh Ninat*), *Lisi i Dbicës* (Παλιάσα) Çaçi 2015, *Rrapi në Pllatanidhë* (αλλά και *Πλάτανος του Ράπη*, τοποθεσία του Λαμπόβου Θεσπρωτίας, καταστρεμμένου βυζαντινού χωριού (Μουσελίμης 2001α: 312) κ.ά.

3. Απόπειρα σύνθεσης: στα ίχνη της διαχρονικότητας

Από τα τοπωνυμικά ζεύγη που παραθέσαμε αντικατοπτρίζεται με καταπληκτικό τρόπο μια γλωσσική διαστρωμάτωση, την οποία δύσκολα μπορεί να αμφισβητήσει κανείς. Υπάρχει ένα τοπωνύμιο, που ανήκει σε μια χ γλώσσα, και στη συνέχεια, δίπλα του, εμφανίζεται ένα δεύτερο, της γλώσσας που προστίθεται στο υφιστάμενο γλωσσικό τοπίο: *Hunda e Hostonit*, *Burimi i Pigadhit*, *Kapo Qefali*.

Προσπαθώντας να ανακτήσουμε τα «εδάφη» της μνήμης μας, οφείλουμε στα αυθαιρέτηματα να αντιτάξουμε επιχειρήματα. Στα σπλάχνα του τόπου μας διασώθηκαν λέξεις και τοπωνύμια μπροστά στα οποία καταρρέουν η αυθαιρέσια και η «αμνησία».

«...οι κάτοικοι της περιοχής δεν απώλεσαν ποτέ τη μνήμη του ένδοξου παρελθόντος της ελληνικής πόλης. Η επιβίωση της αρχαίας ονομασίας, που φαίνεται ότι έχει μεταδοθεί αδιάλειπτα στον οικισμό που εξακολουθούσε να υπάρχει στους πρόποδες του λόφου μέχρι και τις μέρες μας, αποτελούσε ένα επιπλέον εχέγγυο μνήμης...»²⁶.

Τα λόγια αυτά ανήκουν σε ιταλό συνάδελφο και αφορούν την αρχαία *Φοινίκη* της Ηπείρου, αλλά και το σημερινό *Φοινίκι*, στο λόφο του οποίου υπάρχει το *Κάστρο των Ελλήνων*, όπως το ονόμασε ο ντόπιος γεροβοσκός απαντώντας σε ερώτημα του Rouqueville στα 1807.

Οικισμός *Finiki* καταγράφεται και σε οθωμανικό κατάστιχο του 1431, που αφορά την περιοχή αυτή (Inalcik 1987: 137), άρα η ονομασία *Φοινίκι* δεν είναι λόγια αναβίωση του αρχαίου οικωνυμίου. Γλωσσολογικά, εάν το όνομα *Φοινίκη* είχε

²⁶ «... gli abitanti della zona non avevano mai perduto il ricordo del passato glorioso della città greca. La sopravvivenza del nome antico, che pare essersi trasmesso senza soluzione di continuità all’ insediamento che ha proseguito la sua esistenza ai piedi della collina fino ai nostri giorni, costituiva poi un’ ulteriore garanzia di memoria...». Rambaldi 2007: 178.

διασωθεί μέσω της αλβανικής, θα ήταν αναμενόμενος ένας ρωτακισμένος²⁷ τύπος *Firiqi* ή *Friqi*, αλλά πουθενά δεν μαρτυρείται τέτοιο οικωνύμιο.

Αν συνεχίσουμε την «τοπωνυμίων ανατομία» και ανέβουμε «στης Δερόπολης τον κάμπο», θα διαπιστώσουμε ότι η ύπαρξη σήμερα, στον ίδιο χώρο, των ερειπίων της αρχαίας *Αδριανούπολης*, που ιδρύεται τον 2 αι. μ.Χ. από τον ρωμαίο αυτοκράτορα Αδριανό, δίνει αφορμή να συσχετίσουμε την ονομασία της με το όνομα *Δρόπολη*. Έτσι, σύμφωνα με όσα γράφει σχετικά ο R. Perna (2012: 256), σε επιστολή του αυτοκράτορα Λέων Γ' (714-741 μ.Χ.) προς τον μητροπολίτη Νικοπόλεως, αναφέρεται και ο *Αδριανουπόλεως*, ενώ σε πηγή του τέλους του 12^{ου} αι. γίνεται μνεία για τον *Δρινουπόλεως*. Στις σχετικές μαρτυρίες συγκαταλέγεται και το όνομα *Adernoboli*, όπως το έχει καταγράψει ο άραβας περιηγητής Al-Idrisi στα τέλη του 12^{ου} αι. (Perna, ό.π.). Επίσης, στο «Χρονικό των Τόκκων», που γράφηκε γύρω στο 1400, μαρτυρείται τύπος *Δερνόπολιν* (μεσότιτλος πριν από τον στ. 3185, Schirò 1975). Η τροπή *ρν* – *ρ* είναι γνωστή στα ελληνικά ιδιώματα Χιμάρας και ΑΣΔΠΔ (Kyriazis 2016), οπότε η εξέλιξη *Αδριανούπολη* > *Adernoboli* > *Δερνόπολη* > *Δερόπολη/Δρόπολη* είναι καθ' όλα πειστική και τεκμηριωμένη. Κατά τη γνώμη μας, ο τύπος *Δρινουπόλις* φαίνεται να είναι λόγιο κατασκευάσμα, ενώ οι άλλες ετυμολογίες είναι λιγότερο πειστικές²⁸.

Όσα ειπώθηκαν παραπάνω αποδεικνύουν ότι είναι εφικτή η διείδυση πέρα από τους σκοτεινούς αιώνες της ιστορίας της Ηπείρου, που σχετίζονται με την κάθοδο των Σλάβων²⁹. Για την αποκατάσταση και τεκμηρίωση της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού στις υπό εξέταση περιοχές της σημερινής νότιας Αλβανίας και της Ηπείρου, είναι διαφωτιστική η μελέτη του Μ. Χατζόπουλου με τίτλο «Τα όρια του Ελληνισμού στην Ήπειρο», γραμμένη πριν από δυο δεκαετίες. Εκεί αποδεικνύεται ποικιλοτρόπως ότι τα ηπειρωτικά φύλα, σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες, χαρακτηρίζονταν από αυτό που ο Ηρόδοτος ονόμαζε «όμαιμον», «ομόγλωσσον», «κοινά ιδρύματα θεών και θυσίας» και «ομότροπα ήθεα» (Χατζόπουλος 1997: 141). Ήδη, από το 1988, ο γάλλος P. Cabanes είχε υποστηρίξει ότι, τελικά, με τον όρο «βάρβαροι» οι αρχαίοι συγγραφείς δεν εννοούσαν το «αλλόφυλον» ή το

²⁷ Στην τοσκική διάλεκτο της αλβανικής, το μεσοφωνηεντικό -n- τρέπεται σε -r- και η διαδικασία αυτή εκτιμάται ότι ολοκληρώθηκε γύρω στο 10^ο αι. μ.Χ.

²⁸ Ο Çabej (SE III 319) το συνδέει με την ονομασία *Drin* (Δρίνος) του ποταμού που διασχίζει την πεδιάδα: “*Drinorull, *Drnorull, *Drigorull, ελλ. *Δρινόπολις*” και δεν αναφέρεται καθόλου στην *Αδριανούπολη*! Ο Κουλίδας (2014: 227-232) σχετίζει τη *Δρόπολη* με την αρχαία πόλη *Δρινουπόλις*, η ύπαρξη της οποίας δεν τεκμηριώνεται, ή με το σλαβ. *Dobro-pole, που δεν μπορεί να αγνοήσει την ύπαρξη της *Αδριανουπόλεως* και δεν συνάδει με τη μαρτυρία του Al-Idrisi.

²⁹ Υπάρχουν στοιχεία και ενδείξεις που μαρτυρούν ότι οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στα μέρη μας βρήκαν εδώ ντόπιους ελληνόφωνους και (πιθανόν) αλβανόφωνους πληθυσμούς, από τους οποίους και αφομοιώθηκαν. Τα ίχνη της σλαβικής στα τοπικά ιδιώματα, αλλά και το τοπωνυμικό υλικό επιβεβαιώνουν την προσέγγιση αυτή. Μπορεί τα τοπωνύμια *Δίβρη*, *Δούβιανη*, *Δερβιτσιάνη* κτλ. να ανάγονται στη σλαβική, αλλά πώς έλαβαν την φωνητική μορφή που έχουν σήμερα; Γιατί λέμε *Δίβρη/Dhivër* και όχι *Dibër*, όπως στην αλβανική; Είναι πολύ πιθανόν οι επήλυδες να μετέφρασαν στη γλώσσα τους τα ήδη υπάρχοντα ελληνικά τοπωνύμια. Έτσι, δίπλα στο *Βόθωνα* εμφανίστηκε η *Δίβρη* και δίπλα στη *Σορωνιά* εμφανίστηκε η *Δούβιανη*.

«αλλόγλωσσον» των Ηπειρωτών³⁰, αλλά αναφέρονταν στο «άξεστον και απολίτιστον» του βίου τους, που εντυπωσίαζε τους «αστούς» Αθηναίους ή Κορίνθιους.

Άλλωστε, η χρήση (και κατάχρηση) από τους νεοέλληνες των λέξεων «βλάχος» και «βλάχικα» είναι μια ισχυρή απόδειξη του σήμερα για το τι συνέβαινε τότε.

Αναφορές

- Αγαπητός 1514-1515: Βλάχου, Ν. & Δ. Μητουλάκης, Μ. Μπαλού, Σ.-Αι. Πανταζή, Α. Παπαϊωάννου, Κ. Πιλιλή, Σ. Πουλή. 2015. *Πέτρος Αγαπητός νοτάριος Κέρκυρας. Πρωτόκολλο (1514-1515)*. Αθήνα.
- Αλεξάκης 1513-1516: Καραμπούλα, Δ. & Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη. 1998. Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κερκύρας Αρσένιου Αλεξάκη (1513–1516). *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 34: 9–126.
- Αλεξάκης, Ν. 2005. Παρατηρήσεις στη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη του κερκυραϊκού ιδιώματος. Στο *Πρακτικά της 25^{ης} Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη, 19-30.
- Alexander, P.J. 1940-1941. A Chrisobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in favor of the See of Kanina in Albania. *Byzantion*, Boston, XV: 167-207.
- Amantos, K. 1903. *Die suffixe der neugriechischen Ortsnamen*. München: Verlag von Louis Finsterlin.
- Αμάραντος 1548-1562: Μοσχονάς, Ν. Γ. & Χ. Βαγιωνάκης, Ο. Κατσιβελα, Δ. Μιχάλαγα, Β. Μπελαβγήνη, Μ. Μπλέτας. 2001. *Ανδρέας Αμάραντος: νοταριακές πράξεις : Αράκλι Κεφαλονιάς (1548-1562)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (Ε.Ι.Ε.).
- Αναγνώστης, Γ. 2007. *Η Κρανιά Αγίων Σαράντα*. Άγιοι Σαράντα: Milosao.
- Andriotis, N. 1974. *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*. Wien: Verlag der ÖAW.
- Ασωνίτης, Σ. 1999. *Ανθηγαυική Κέρκυρα (13^{ος}-14^{ος} αι.)*. Κέρκυρα: Απόστροφος.
- Βαγιακάκος, Δ. 1951. *Γλωσσικά εκ Βορείου Ηπείρου*, χφ.
- Βαγιακάκος, Δ. 1983. Γλωσσικά και λαογραφικά Χιμάρας Β. Ηπείρου και Μάνης. Στο *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου γλωσσολογίας βορειοελλαδικού χώρου*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 9-26.
- Βαγιακάκος, Δ. 1988. Συμβολή εις την μελέτην του γλωσσικού ιδιώματος της Χιμάρας Βορείου Ηπείρου. Στο *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου «Βόρειος Ήπειρος - Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός»*. Αθήνα: Ι.Μ. Δρυνουπόλεως-Πωγωνιανής και Κονίτσης, 303-337.
- Bajrami, E. 2004. *Pas gjurmëve të këngës*. Tiranë: Albulena.
- Bekker, I. (ed.). 1849. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*. Bonnae: Impensis E. Weberi.
- Βερνίκος, Ν. & Σ. Δασκαλοπούλου. 1999. *Στις απαρχές της νεοελληνικής ιδεολογίας – Το Χρονικό της Δρόπολης*. Αθήνα: Αφοί Τολιδή.
- Βερσάκης, Φ. 1915. Βυζαντινάκος ναός εν Δελβίνω. *Αρχαιολογικόν Δελτίον Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως* 1: 28 – 44.
- Bixhili, F. 2007. *Dhërtiu – Dhritadhet e Akrokerauneve*. Tiranë: Toena.
- Βρανούσης, Λ. 1962. *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου – Εκδόσεις και χειρόγραφα*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Cabanes, P. 1988. Les habitants des régions situées au Nord-Ouest de la Grèce étaient-ils des étrangers aus yeux des gens de Grèce centrale et méridionale? Στο R. Lonis (επιμ.), *l'Étranger dans le monde grec*. Nancy: Presses Universitaires de Nancy, 89-112.

³⁰ Η εν γένει εργογραφία του κινείται πάνω ακριβώς σε αυτή τη λογική.

- Caracausi, G. 1990. *Lessico Greco della Sicilia e Dell' Italia Meridionale (secoli X-XIV)*. Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.
- Crespo, E. 2015. Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία. Στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Ο γλωσσικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 75-90.
- Çabej, E. 1976-. *Studime etimologjike në fushë të shqipes*. Tiranë: Akademia e Shkencave.
- Çaçi, O. 2015. Kulturi i detit, ullirit dhe i diellit. Si kanë mbijetuar në shekuj në brigjet e Jonit palasikot. *Buletin Shkencor* 3. Vlorë: Universiteti "Ismail Qemali".
- Δάκαρα, Σ. & Ι. Βοκοτοπούλου, Α.-Φ. Χριστίδη. 2013. *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη, ΙΙ. Επιγραφές 1-2220*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δέδε, Κ. Ν. 1978. *Δρυμάδες Χειμάρρας*. Αθήνα: Σείριος.
- Δημητρίου, Γ. 1785. *Γραμματική Ελληνολατινής*. Εν Βιέννη της Αουστρίας: παρά Ιωσήπω του Βαουμαυστέρου.
- Δουγά-Παπαδοπούλου, Ε. 1984. Ετυμολογικά της περιοχής Πιερίας. *Μακεδονικά* 24: 214-233.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1919. *Η Βόρειος Ήπειρος*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Ζαριμπαλάς, Α. 1981. *Επιμένομε*. Ποιήματα. Αργυρόκαστρο.
- Ζαφειράτης, Β. 2007. *Αστέρια, άγιοι, αντάρτες*. Άγιοι Σαράντα: Milosao.
- Ζώτος Μολοσσός, Β. 1878. *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*. Αθήνα.
- Θεσπρωτού, Κ. 1964. *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτας του ιδίου*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Fjalor 1980. *Fjalor i Gjuhës së Sotme Shqipe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë.
- Γκατζώνη, Κ. 2003. *Ο Λόγγος της Πάνω Δρόπολης*. Αθήνα.
- Greco, C. & Γ. Λαμπρογιώργου. 2001. *Lessico di Sternatia (Paese della Grecia Salentina)*. Lecce: Edizioni del Grifo.
- ΙΛ. 1933-. *Ιστορικών λεξικόν της νέας ελληνικής της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Inalcik, H. 1997. *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi. İkinci baskı.
- Κακριδής, Ι. 1979. *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική παράδοση*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κατσαλίδας, Γ. 1994. *Η περιοχή Θεολόγου Αγίων Σαράντα*. Λαογραφικά-Εθνογραφικά-Ηθολογικά. Ιωάννινα: ΙΒΕ.
- Κατωμέρης 1503-1507: Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Γ. Ροδολάκης & Δ. Καραμπούλα. 1997. Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κερκύρας πρωτοπαπά Φίλιππου Κατωμέρη (1503–1507). *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 33, 9–436
- Κίτσιος, Χ. 2006. *Λαογραφικά θησαυρίσματα της Δίβρης Β. Ηπείρου*. Άγιοι Σαράντα: Εκδόσεις Ήπειρος.
- KLSH. *Kartoteka e Leksikut të Shqipes*. Instituti i Gjuhësisë Tiranë.
- Κοκαβέση, Ελεονώρα-Ελένη. 2010. Η επιβίωση της χιμαραίας διαλέκτου στον 21^ο αιώνα. *Βορειοηπειρωτικά*. Ιωάννινα. Α': 95-130.
- Κουλίδας, Κ. 2005. (επιμ.) *Τα τοπωνύμια των πανάρχαιων ελληνικών χωριών του νομού Αργυροκάστρου*. Ιωάννινα: Σύνδεσμος Συνταξιούχων Ελληνοδασκάλων Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας Νομού Αργυροκάστρου.
- Κουλίδας, Κ. 2014. 'Χρονικά' της Β. Ηπείρου. *Βορειοηπειρωτικά*. Ιωάννινα. Δ': 199-234.
- Κρεκούκιας, Δ. 1982. Αρχαιοπινή στοιχεία από το φυτικό λεξιλόγιο της Κέρκυρας. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, XXVI.
- Χρυσικόπουλος, Μ. 2009. «...πρακτορίας λέξιμου...». *Έρευνα περί των τοπωνυμίων της Νότιας Κέρκυρας*. Λευκίμμη.
- Kriki, E & N. Liosis. Remarks on the medieval form of the Ionian Dialects. (unpubl. paper).

- Κριαράς, Ε. 1954. Βιολογικοί και πνευματικοί δεσμοί του Ψυχάρη με την Ήπειρο. Στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη*. Αθήνα, 16-24.
- Κριαράς, Ε. 1969 – . *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδδου γραμματείας*. Θεσσαλονίκη.
- Κυριαζής, Δ. 2007. Η σχέση του ελληνικού γλωσσικού ιδιώματος της Χιμάρας με τα άλλα νεοελληνικά γλωσσικά ιδιώματα. Στο *Πρακτικά της 27^{ης} Συνάντησης Εργασίας του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.* Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 198-209.
- Κυριαζής, Δ. & Α. Σπύρου, Α. 2011. Τα ελληνικά γλωσσικά ιδιώματα της Αλβανίας. *Νεοελληνική διαλεκτολογία* 6 Αθήνα: ΚΕΝΔΙ– Ι.Α.Ν.Ε., 175-199.
- Κυριαζής, Δ. 2012. Το ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα της Αρτας Αυλώνα. Στο *Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (Κομοτηνή 2011). <http://www.icgl.gr/files/greek/85-890-898.pdf>
- Kyriazis, D. 2012a. Kontakte gjuhësore në pashallëkun e Janinës, përmes dokumenteve të Arkivit të Ali Pashë Tepelenës. Στο V. Maldjievej & K.Taczyńskiej (επιμ.) *Poznań Balkany* III. Toruń: Zakład Języków Słowiańskich i Bałkanistyki UMK, 21-38.
- Kyriazis, D. 2012b. Slavic elements in the Greek idioms of South Albania. *Philologica Jassyensia* VII 1 (15): 151-166.
- Kyriazis, D. 2012c. Aspects of interlinguistic isosemy in pastoral terminology of Pindos region. Στο Th. Kahl, M. Metzeltin & H. Schaller (επιμ.), *Balkanisms Today*. Wien – Berlin: LIT VERLAG GmbH & Co. KG & LIT VERLAG Dr. W. Hopf, 137-150.
- Κυριαζής, Δ. 2013. Γεωγραφική κατανομή των αλβανικών στοιχείων στα νεοελληνικά ιδιώματα. Στο M. Janse, B. D. Joseph, A. Ralli & M. Bagriacik (επιμ.), *Proceedings of 5th International Conference on Modern Greek Dialects & Linguistic Theory*. Patras: University of Patras, 162-183. http://imgd.philology.upatras.gr/files/MGDLT5_proceedings.pdf
- Κυριαζής, Δ. 2016. Γλωσσικές επαφές και διαστρωματώσεις στην περιοχή Χιμάρας. *Βορειοηπειρωτικά* Ιωάννινα Ε': 29-49.
- Κυριαζής, Δ. 2016α. Τα ελληνικά ιδιώματα της νότιας Αλβανίας υπό το φως της βαλκανικής γλωσσολογίας. Προφορική ανακοίνωση στο *Διεθνές Συνέδριο για τις Γλωσσικές Επαφές στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία. Νοέμβρης 2016, Θεσσαλονίκη*.
- Kyriazis, D. 2018. Lexical and Onomasiological Concordances among Greek Dialects of Magna Grecia, Ionian Islands, Epirus and South Albania. Στο Th. Kahl, Il. Krapova & G. Turano (επιμ.) *Balkan and South Slavic Enclaves in Italy: Languages, Dialects and Identities*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 165-176.
- Λάζαρη, Χρ. 1970. *Τα Λευκαδίτικα*. Ιωάννινα.
- Liddell & Scott. 1968. *Greek-English Lexicon*. Oxford.
- Λουκάτου, Δ. 2012. *Λαογραφική αποστολή στα Διαπόντια Νησιά (Ερείκουσα – Μαθράκι – Οθωνοί)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Matzinger, J. 2009. Die albanische Autochthoniehypothese aus der Sicht der Sprachwissenschaft. https://www.albanologie.uni-muenchen.de/downloads/meldungen/gastvortrag_matzinger_nov_2016/muenchen_2_ethnogene.pdf
- Memushaj, R. & H. Grillo. 2009. Vendi i së folmes së Himarës në dialektin jugor të shqipes. *Studime Filologjike* 1-2: 29-62.
- Μηλιάρκης, Α. 1890. *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*. Αθήνα: Αφοί Πετρή.
- Μηνάς, Κ. 2006. *Λεξικό των ιδιωμάτων της Καρπάθου*. Κάρπαθος: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.
- Μουσελίμης, Σ. 2001. *Το Πόποβο*. Ιωάννινα.
- Μουσελίμης, Σ. 2001α. *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας*. Ιωάννινα.
- Μπόγκας, Ε. 1964-1966. *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου (Βορείου, Κεντρικής και Νοτίου)*. Τ. . Α' - Β'. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Μυζαί, F. 1987. E folmja e krahinës së Konispolit. *Dialektologjia shqiptare* V: 281-362.
- Μυζαί, F. E folmja dhe toponimia e zonës së Konispolit (χφ).

- Μυστακίδης, Ν. 1896. Πραγματεία περί Δρόβιανης. Στο Β. Κορώση (επιμ.), *Μελέτες για τη Δρόβιανη*. (χ.τ. και χρ. έκδ.).
- Πάγκαλος, Γ. 1997. *Περί του Γλωσσικού Ιδιώματος της Κρήτης*. τ. Γ', β' έκδ. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Palasa 2006. *Palasa në shekuj*. Revistë periodike historike, shoqërore, letrare. Viti I, nr. 1.
- Πάλλης, Α. 1858. Μελέται επί της αρχαίας χωρογραφίας και ιστορίας της Ηπείρου. *Πανδώρα*, 15.7.1858, τ. Θ', φυλλάδιον 200.
- Παναγιωτόπουλος, Β. 2007, 2009: *Αρχείο Αλή Πασά (Γενναδείου Βιβλιοθήκης)*. Έκδοση – Σχολιασμός – Ευρετήρια Β. Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δ. Δημητρόπουλου και Π. Μιχαηλάρη. Τόμοι Α' (1747-1808), Β' (1809-1817), Γ' (1818-1821) 2007, Δ' Εισαγωγή – Ευρετήρια – Γλωσσάρι. 2009. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Παντελίδη, Ν. 2016. Το παλαιοαθηναϊκό ιδίωμα: πηγές, μαρτυρίες, χαρακτηριστικά. *Γλωσσολογία/Glossologia* 24: 103-146.
- Παπαγεωργίου, Λ. 1994. Γλωσσική σύγκριση Ηπείρου και Κέρκυρας. *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* Α': 326-370.
- Παπαχριστοδούλου, Χ. 1951. *Τοπωνυμικό της Ρόδου*. Ρόδος.
- Pape, W. & G. E. Benseler. 1911. *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*. Braunschweig³: Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn.
- Πασιάκος, Μ. & Σ. Ράφτης. *Θεσπρωτικό Λεξικό*.
- Pedersen, H. 1895. *Albanesische Texte mit Glossar*. Leipzig: S. Hirzel.
- Perna, R. 2012. Conclusioni. Στο R. Perna & Dh. Condi (επιμ.), *Adrianopolis II – Risultati delle indagini archeologiche 2005-2010*. Bari: Edipuglia, 235-256.
- Πετρίδης, Α. 1893. «Λάμποβον» [=Το στοιχείο της Μπίστριτσας] *Φωνή της Ηπείρου*, 27.8. και 3.9.
- Rouqueville, F. 1820. *Voyage dans la Grèce*. Paris: Firmin Didot, père et fils.
- Rouqueville, F. 1826-1827. *Voyage de la Grèce*. Paris: Firmin Didot, père et fils.
- Qirjazi, Dh. 2004: “Gërqishten e dinje, / s'më the kalimera”. Bilinguizmi dhe marrëdhëniet e shqipes me greqishten në veprën e prof. Çabejt. Στο Th.Dhima & V.Bici (επιμ.), *Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare*. Gjirokastër: Universiteti “Eqrem Çabej”, 303-325.
- Rambaldi, S. 2007. Testimonia Urbis Phoenices, III. Στο S. De Maria & Sh. Gjongecaj (επιμ.), *Phoenike IV – rapporto preliminare sulle campagne di scavi e ricerche 2004-2006*. Bologna: Ante Quem, 223-234.
- Rohlf, G. 1964. *Lexicon Graecanicum Italiae Inferioris*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Rohlf, G. 1972. *Nuovi Scavi Linguistici nella Antica Magna Grecia*. Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici.
- Rrapaj, F. M. 1995. *Fjalor Onomastik i Epirit*. Tiranë: Eurorilindja.
- Schiro, G. 1975. *Chronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonymo. Prolegomeni, testo critico e traduzione*. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Shiko, Th. 2006. *Kakodhiq. Ballkon legjendar mbi Delvinë*. Tiranë.
- Sotiri, N. 2001. *E folmja dhe toponimia e Qeparoit*. Tiranë: Konica.
- Σπύρου, Α. 2008. *Το ελληνικό γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής Δελβίνου και Αγίων Σαράντα*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Στούπης, Σ. 1960. *Οι “ξένοι” εν Κερκύρα*. Κέρκυρα.
- Συμεωνίδης, Χ. 1992. *Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Συμεωνίδης, Χ. 2005. Μια νέα θεώρηση του νεοελληνικού επιθέματος -ίλα. Στο *Όσο κρατάει η ανάγνωση. Μια έκδοση αφιερωμένη στη μνήμη της Αντωνίας Κατσιαντόνη-Πίστα*. Θεσσαλονίκη, 234-241.
- Συμεωνίδης, Χ. 2010. *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικονυμίων*. τ. Α'-Β', Λευκωσία-Θεσσαλονίκη: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.
- Τοξότης 1500-1503: Ε. Αγγελολάτη-Τσουγκαράκη & Γ. Μαυρομάτης (επιμ.). 2007. *Εμμανουήλ Τοξότης, νοτάριος Κερκύρας (πράξεις 1500-1503)*. Κέρκυρα: Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου.

- Τοçi, F. 2009. *Enciklopedi e Kurveleshit*. Tiranë: Toena.
- Topalli, K. 2018. *Fjalor Etimologjik i Gjuhës Shqipe*. Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike.
- Τριανταφυλλίδη, Μ. 1938. *Νεοελληνική Γραμματική - Ιστορική Εισαγωγή*. Αθήνα.
- Trincherà, F. 1865. *Syllabus Graecarum Membranarum*. Neapoli: Typis Josephi Cataneo.
- Τσιτσέλης, Η. 1875. *Γλωσσάριον Κεφαλληνίας*. Νεοελληνικά Ανάλεκτα Παρνασσού Β', φυλλάδ. Γ', Δ' και Ε', 145-368.
- Τζαννετάτου, Θ. 1965. *Το Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η Επιτομή αυτού*. Αθήνα.
- Tzitzilis, Chr. 1997. Zur Problematik der griechischen Lehnwörter im Albanischen. *Zeitschrift für Balkanologie* 33/2: 200-214.
- Tzitzilis, Chr. 2014. Archaisms in Modern Dialects. Στο G. Giannakis (επιμ.), *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. vol. 1, Leiden – Boston: Brill, 158-171.
- Tzitzilis, Chr. 2017. Ancient Greek Etymology: ex presente lux. Στο Χρ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική Ετυμολογία*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 168-197.
- Τζιτζιλής, Χρ. (υπό έκδοση). *Νεοελληνικές διάλεκτοι. Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Veizi, F. 1998. *Bregu i detit në këngë*. Tiranë: Arbri.
- Vido, V. 2000. *Helenizëm që nuk u shua. Narta e Vlorës – Një essë në fushën e etnografisë*. Athinë.
- Vido, V. 2009. *Mbi origjinën e banorëve të Nartës*. Vlorë: Europrint.
- Φαρμάκης 1515-1525: Λίτσας, Ε. & Ε. Λεοντιάδου. 2011. *Δημήτριος Φαρμάκης, νοτάριος και πρωτοπαπάς Αγίου Ματθαίου Κερκύρας. Πρωτόκολλο των ετών 1515–1525*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χατζόπουλος, Μ. 1997. Τα όρια του Ελληνισμού στην Ήπειρο. Στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος – 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 140-145.
- Χυτήρης, Γ. 1987. *Κερκυραϊκό γλωσσάρι*. Κέρκυρα.
- Χυτήρης, Γ. 1992. *Κερκυραϊκό γλωσσάρι*. Β' έκδοση (με συμπλήρωμα). Κέρκυρα.